

ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา

© พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN 974-8357-93-7

พิมพ์ครั้งแรก - พฤษภาคม ๒๕๓๒ ๕,๘๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (ปรับปรุงเพิ่มเติม) - กุมภาพันธ์ ๒๕๔๗

พิมพ์ครั้งที่ ... (จัดปรับปรุงลักษณะทั่วไป) – มาคมบุชา ก.พ. ๒๕๕๔ ๑๕,๐๐๐ เล่ม

- กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

ข้อมูลเดิม: พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ (อินฺทริ จินฺตาทปญฺโณ)

[ถอดจากเสียงเป็นตัวอักษร-ทำเล่ม พ.ศ. ๒๕๓๒]

แบบปก:

พิมพ์ที่

สารบัญ

อนุโมทนา.....	ก
ลักษณะแห่งพรหมพุทธศาสนา	๑
ลักษณะตัดสินธรรมวินัย ๘	๒
ลักษณะตัดสินธรรมวินัย ๗	๔
มองกว้างๆ กับวิเคราะห์เนื้อใน.....	๕
ลักษณะที่ ๑: คำสอนเป็นกลาง ปฏิบัติสายกลาง.....	๗
ลักษณะที่ ๒: มีหลักการเป็นสากล.....	๑๔
ลักษณะที่ ๓: ถือสำคัญทั้งสาระและรูปแบบ	๑๗
ลักษณะที่ ๔: เป็นกรรมวาท กิริยวาท วิริยวาท.....	๒๔
ลักษณะที่ ๕: เป็นวิภังชชาวาท	๓๐
ลักษณะที่ ๖: มุ่งอิสรภาพ.....	๓๔
ลักษณะที่ ๗: เป็นศาสนาแห่งปัญญา	๓๘
ลักษณะที่ ๘: สอนหลักอันตตา.....	๔๕
ลักษณะที่ ๙: มองตามเหตุปัจจัย	๔๘
ลักษณะที่ ๑๐: เชื่อว่ามนุษย์ประเสริฐ ด้วยการฝึกฝนพัฒนา	๕๐
ลักษณะที่ ๑๑: เป็นศาสนาแห่งการศึกษา	๕๕
ลักษณะที่ ๑๒: ให้ความสำคัญทั้งแก่ปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก.....	๕๙
ลักษณะที่ ๑๓: ให้ตื่นตัวอยู่ด้วยความไม่ประมาท	๖๒
ลักษณะที่ ๑๔: เห็นทุกข์ แต่เป็นสุข หรือ ทุกข์เพื่อเห็น แต่สุขเพื่อเป็น	๖๔
ลักษณะที่ ๑๕: มุ่งประโยชน์สุขเพื่อมวลชน	๖๗
สรุป	๖๙

ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา*

ขออำนาจพร ท่านอาจารย์ผู้เป็นประธานองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่ง
โลก และท่านสาธุชนผู้สนใจใฝ่ธรรม ทุกท่าน

วันนี้ รายการแสดงธรรม จะเป็นธรรมกถาหรือปาฐกถาก็
ตาม ได้กำหนดชื่อไว้ว่า “ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา”

ความจริง ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนานี้เป็นเรื่องที่เคย
ข้างจะสามัญ คือเป็นเรื่องของสิ่งที่เรารู้จักกันดีอยู่แล้ว อยู่ๆ เราก็
มาพิจารณากันว่า สิ่งที่เรารู้จักดีอยู่แล้ว ซึ่งรู้จักกันดีมา รู้จักตั้ง
แต่เกิดกันมานี้ มีลักษณะเป็นอย่างไร เหมือนอย่างคนที่คุ้นเคยกัน
ดี รู้จักตัวกันอย่างใกล้ชิด แล้วอยู่มาวันหนึ่ง ก็มาถามว่า คนที่เรา
รู้จักดีนั้น มีรูปร่างเป็นอย่างไร คล้ายๆ อย่างนั้น มันน่าจะเป็นเรื่อง
ธรรมดาเหลือเกิน

แต่ที่นี้ วันนี้การประชุมมีลักษณะพิเศษ คือเป็นเรื่องของ
ท่านที่มีความรู้อยู่แล้ว เพราะบอกว่าเป็นการประชุมทางวิชาการ
เพราะฉะนั้น วันนี้เอาคุณภาพจะพูดในเชิงวิชาการหน่อย คล้ายๆ
กับว่ามาพูดกันในฐานะผู้ที่มีความรู้อยู่แล้ว ก็จะมีรวบรัดตัดความ

* ปาฐกถาธรรม ณ สำนักงานองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก (พลส.) วันอาทิตย์
ที่ ๒๙ มกราคม ๒๕๓๒ (การพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ณ ๕ ม.ค. ๒๕๔๗ เป็นครั้งแรกที่ปรับ
ขนาดจาก ๑๖ หน้ายก เป็น ๑๖ หน้ายกพิเศษ)

โดยเฉพาะเวลาก็ค่อนข้างจำกัด จึงจะพูดในแบบสิ่งละอันพันละน้อย เพราะว่า เมื่อเราพรรณนาถึงลักษณะของสิ่งที่เรารู้จักอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น ก็อาจจะมีลักษณะหลายอย่าง จะพูดถึงลักษณะแต่ละอย่างได้ก็คงไม่มาก และท่านยังได้บอกไว้ด้วยว่า เมื่อจบปาฐกถาแล้ว ก็จะทำให้มีเวลาตอบคำถาม

ในเรื่องนี้อาตมภาพก็ขอโอกาสไว้ก่อน ถ้าเกิดว่าเวลาไม่พอจริงๆ ก็อาจจะต้องขออภัยว่าเป็นการพูดให้ฟังฝ่ายเดียวไปเลย

ลักษณะตตสินธรรมวินัย ๘

พอพูดถึงลักษณะของพระพุทธศาสนา ซึ่งตั้งได้บอกเมื่ออีกว่าเป็นสิ่งที่เรารู้จักกันดีอยู่แล้ว หรือไม่ว่าจะรู้จักดีหรือไม่ดีก็ตาม แต่เราถือว่าเรารู้จักดีอยู่แล้วนี้ ก็มีหลักธรรมอยู่หมวดหนึ่งที่พูดกันว่า เป็นลักษณะของพระพุทธศาสนา อยู่ในหนังสือเบื้องต้นแม่แต่นวโกวาท แบบเรียนนักธรรมตรี ซึ่งเป็นหนังสือเรียนชั้นแรกของพระที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา ที่เป็นพระนวกะ

หลักธรรมหมวดนั้น ท่านเรียกว่า **ลักษณะตตสินธรรมวินัย**

๘ ประการ

พระพุทธศาสนานั้น มีชื่ออย่างหนึ่งว่า พระธรรมวินัย ถ้าจะพูดกันแบบรวบรัด ก็อาจจะเอาหลักนี้มาพูด บอกว่า ลักษณะของพระพุทธศาสนา ก็คือ ลักษณะตตสินพระธรรมวินัย ๘ ประการนี้เอง ถ้าอย่างนี้ปาฐกถาก็จบได้ในเวลาเพียง ๒-๓ นาทีเท่านั้นเอง

ลักษณะตัดสินธรรมวินัยนี้ เป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าเองได้ตรัสไว้แก่ พระนางมหาปชาบดีโคตมี มีอยู่ ๘ ประการด้วยกัน ท่านบอกว่า หลักที่ใช้ตัดสินว่า ธรรมหรือคำสอนอันใด เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าหรือไม่ ก็คือให้ดูว่า ธรรมที่เขายกมาอ้างหรือกล่าวหรือประพฤติปฏิบัติ นั้น เป็นไปตามลักษณะ ๘ ประการต่อไปนี้หรือไม่ คือ

ธรรมเหล่านี้

๑. เป็นไปเพื่อ *วิราคะ* คือ ความคลายหายติด (สำนวนเก่าว่าคลายกำหนด)

๒. เป็นไปเพื่อ *วิสังโยค* เพื่อความคลาย การหลุดจากความทุกข์ ไม่ประกอบด้วยความทุกข์

๓. เป็นไปเพื่อ *อปฺยยะ* ความไม่พอกพูนกิเลส

๔. เป็นไปเพื่อ *อัปฺปิจจตา* ความมักน้อย

๕. เป็นไปเพื่อ *สันตฺตฺวฺจฺฉี* ความสันโดษ

๖. เป็นไปเพื่อ *ปวิเวก* ความสงัด

๗. เป็นไปเพื่อ *วิริยารัมภะ* การระดมความเพียร

๘. เป็นไปเพื่อ *สุภรตา* ความเลี้ยงง่าย

ถ้าไม่เป็นไปตามหลัก ๘ ประการนี้ ก็ถือว่าไม่ใช่ธรรม ไม่ใช่วินัย ไม่ใช่สัตตสุตฺตฺสํมมํ ไม่ใช่คำสอนของพระพุทธเจ้า แต่ถ้าเป็นไปตามหลักนี้ เข้ากันได้กับความที่กล่าวมา ๘ ประการ ก็เป็นธรรมเป็นวินัย เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า

ลักษณะตตสันธรรมวินัย ๗

ยังมีหลักธรรมคล้ายๆ กันนี้ อีกหมวดหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้แก่พระอุบาลี ซึ่งเป็นพระเถระผู้ใหญ่ ที่ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะมีความเป็นเลิศทางพระวินัย หรือเป็นพระวินัยธร ก็เรียกชื่อทำนองเดียวกันว่าเป็นลักษณะตตสันธรรมวินัย แต่มี ๗ ประการ และกล่าวความทำนองเดียวกันว่า

ธรรมเหล่าใด

๑. เป็นไปเพื่อ *เอกัณฑนิพพิทา* ความหน่ายสิ้นเชิง
๒. เป็นไปเพื่อ *วิราคะ* การคลายความยึดติด
๓. เป็นไปเพื่อ *นิโรธ* ความดับทุกข์
๔. เป็นไปเพื่อ *อุปสมะ* ความเข้าไปสงบระงับ
๕. เป็นไปเพื่อ *อภิญญา* ความรู้ยิ่งเฉพาะ
๖. เป็นไปเพื่อ *สัมโพธิ* ความตรัสรู้
๗. เป็นไปเพื่อ *นิพพาน*

รวม ๗ ประการ ถ้าเข้ากับหลักนี้ ก็เรียกว่าเป็นธรรมเป็นวินัย เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า ถ้าไม่เข้ากับหลักนี้ ก็ไม่ใช่

ถ้าเอาหลักที่ว่าสองหมวดนี้มาตอบ ก็สามารถจบปาสูภกาครั้งนี้ได้อย่างรวดเร็ว

มองกว้างๆ กับวิเคราะห์เนื้อใน

อย่างไรก็ตาม ยังมีแง่ที่ควรพิจารณา คือหลักที่ว่ามาทั้งสองหมวดนี้ อาจจะถูกดูได้ว่าเป็นลักษณะชั้นใน หรือเป็นเนื้อในของพระพุทธศาสนา สำหรับวินิจฉัยว่าเป็นคำสอนที่แท้จริงที่ควรจะไปใช้หรือไม่ แต่ยังมีลักษณะชั้นนอก หรือลักษณะทั่วๆ ไป ที่เราควรจะไปดูถึงอีก

ถ้าจะอุปมา ก็คงเหมือนกับว่า เราสงสัยเกี่ยวกับเรื่องคน คือเราไปได้ขึ้นเนื้อมาขึ้นหนึ่ง หรือพบเลือดสองสามหยด แล้วจะวินิจฉัยว่า เป็นเนื้อหนังของคนหรือไม่ เป็นรอยเลือดของคนหรือไม่ เราอาจจะนำไปตรวจสอบวิเคราะห์ดูเซลล์ ดูองค์ประกอบ ดูอะไรต่างๆ แล้วก็บอกได้ว่า เออ! อันนี้เป็นเนื้อหนังของคน เป็นหยดเลือดของคน หรือว่าไม่ใช่ แต่เป็นของสัตว์อื่น อันนั้นเป็นการวิเคราะห์ชั้นในละเอียดขึ้นไปอีก

แต่ถ้าเราไม่ไปถึงขั้นนั้น ก็เอาเพียงว่า นำคนคนหนึ่งมา ให้ยืนห่างจากเราสักสิบเมตรก็ได้ เทียบกันกับสัตว์อื่นเช่นช้างหรือม้า เป็นต้น แล้วก็พรรณนาดูลักษณะว่า คนนั้นต่างจากม้า ต่างจากช้างอย่างไร หรือมีลักษณะเฉพาะตัวอย่างไร ในขั้นนี้ ก็จะมีการบรรยายไปได้อีกระดับหนึ่ง

อาจจะเปรียบเทียบอีกอย่างหนึ่ง เหมือนกับดูตัวยาสมุนไพรอย่างหนึ่งใน ๒ ระดับ คือ ชั้นใน ดูลักษณะการออกฤทธิ์ของยาว่ากินเข้าไปแล้วจะมีอาการของความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น

มาและก้าวต่อไปอย่างนั้นๆ และชั้นนอก ดูว่าใบ กิ่ง ดอก เปลือก มีรูปร่างสีกลิ่นอย่างไร เป็นต้น

ที่พูดถึงลักษณะของพระพุทธศาสนาในวันนี้ เราจะพูดกันถึงลักษณะทั่วไป คล้ายๆ กับที่เอาคนมายืนห่างจากเราสักกิโลเมตร แล้วก็บรรยายลักษณะ ไม่เข้าไปถึงเนื้อในทีเดียว เป็นการทำความเข้าใจกันในขั้นต้น

ที่นี้ ลักษณะของพระพุทธศาสนาที่มองแบบทั่วๆ ไปนี้ ก็มีมากมายหลายประการ พูดกันได้แทบจะไม่รู้จักจบ คือจะแยกออกไปเป็น ๑๐ ข้อ ๒๐ ข้อ ก็คงพูดไปได้เรื่อยๆ เพราะฉะนั้น เวลามีเท่าไรก็พูดกันไปได้เท่านั้น

นอกจากนั้น ดังที่ได้บอกแต่ต้นแล้วว่า ลักษณะของพระพุทธศาสนานั้น เป็นลักษณะของสิ่งที่ถือว่าเรารู้กันดีอยู่แล้ว เพราะฉะนั้น เรื่องที่อาตมาอาจจะยกขึ้นมาพูดก็เป็นเรื่องธรรมดา ที่ท่านรู้อยู่แล้ว เท่ากับว่าเอาเรื่องที่เราด้วยกันอยู่แล้วนั่นเอง มาทบทวนกับท่านอีกครั้งหนึ่ง ที่นี้ จะขอพูดไปเป็นข้อๆ

ลักษณะที่ ๑

คำสอนเป็นกลาง ปฏิบัติสายกลาง

ลักษณะที่ ๑ ของพระพุทธศาสนา เมื่อพูดอย่างทั่วๆ ไป ก็คือ ลักษณะที่เป็นสายกลาง ลักษณะนี้พอพูดขึ้นมาทุกท่านก็นึกออก อ้อ! ใช่สิ พระพุทธศาสนานั้น สอนเรื่องทางสายกลาง

ต้องทำความเข้าใจกันก่อนว่า มนุษย์เรานั้นมักมีความโน้มเอียงที่จะไปสุดโต่ง ความสุดโต่งมีอยู่สองอย่าง คือ สุดโต่งในทางความคิดอย่างหนึ่ง และสุดโต่งในทางการปฏิบัติอย่างหนึ่ง

มนุษย์มักจะหันไปหา*ความสุดโต่งในการปฏิบัติ* เช่นสมัยหนึ่งคนทั้งหลายพากันเพลิดเพลินมัวเมา ในการหาความสุขทางเนื้อหนัง ให้ความสำคัญแก่การบำรุงบำเรอร่างกายมาก และในยุคนั้นคนก็ไม่เห็นความสำคัญของจิตใจเลย ซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าเป็น *กามสุขัลลิกานุโยค*

แต่พอเปลี่ยนไปอีกยุคสมัยหนึ่ง คนบางพวกก็มีความรู้สึกเบื่อหน่าย รังเกียจความสุขทางร่างกายทางเนื้อหนัง แล้วก็เอียงไปทางด้านจิตใจอย่างเต็มที่ บางทีถึงกับทรมานร่างกาย ยอมลดละความสุขทางร่างกายโดยสิ้นเชิง เพื่อจะประสบผลสำเร็จในทางจิตใจ แล้วก็กลายเป็นการเสพติดทางจิตไปอีก พวกนี้อาจจะถึงกับทำการทรมานร่างกาย บำเพ็ญทวารกิริยา อย่างที่เรียกว่า *อัตต-กิลมถานุโยค*

เรื่องนี้เราจะเห็นตัวอย่างแม้แต่ในสังคมปัจจุบัน คือในยุคเดียวสมัยเดียวก็อาจจะมีความสุขต่างทั้งสองอย่างนี้ แยกกันออกไปเป็นคนละชั่ว นี่เป็นการเอียงสุดในด้านปฏิบัติ

พระพุทธศาสนานั้นถือว่า การเอียงสุดทั้งทางร่างกาย เห็นแก่ร่างกาย บำรุงบำเรอร่างกายอย่างเดียว ก็ไม่ถูกต้อง การเสพติดทางจิตใจ ไม่เห็นความสำคัญของร่างกายเลยโดยสิ้นเชิง จนกลายเป็นการทรมาณร่างกายไป ก็ไม่ถูกต้องเหมือนกัน

พระพุทธศาสนาจึงวางข้อปฏิบัติ ที่เรียกว่า *มัชฌิมา-ปฏิบัติ* แปลว่าทางสายกลาง หรือข้อปฏิบัติที่เป็นสายกลาง คือความพอดี นี้ก็เป็นแง่หนึ่ง

อีกด้านหนึ่งคือ *การสุดโต่งทางความคิด* ซึ่งคนทั่วไปมักจะมีความโน้มเอียงที่จะเป็นเช่นนั้น เช่นอย่างง่าย ๆ ก็คือ เรื่อง *วัตถุ* กับ *จิต* ว่าอะไรมีจริง พวกหนึ่งจะเอียงสุดว่าวัตถุเท่านั้นมีจริง อีกพวกหนึ่งก็เอียงสุดว่าจิตเท่านั้นมีจริง จนกระทั่งในปรัชญาตะวันตกได้มีการบัญญัติกันว่า เป็นพวกวัตถุนิยม กับพวกจิตนิยม

แต่ในพระพุทธศาสนานั้นเราจะเห็นว่า ท่านไม่ได้บัญญัติอย่างนั้น คือ มิใช่เป็นจิตนิยม หรือเป็นวัตถุนิยม ไปสุดทางแต่อย่างเดียว แต่ในพระพุทธศาสนา มีทั้งนามและรูป ซึ่งเรียกรวมเข้าด้วยกันเป็นคำเดียวว่า *นามรูป*

ท่านเห็นความสำคัญของทั้งจิต และทั้งวัตถุ ท่านว่ามีทั้งสองอย่าง แต่มีอย่างอิงอาศัยเนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

อีกตัวอย่างหนึ่ง คนพวกหนึ่งมีความเห็นว่า สิ่งทั้งหลาย
เที่ยงแท้ มีอัตราที่คงอยู่ตลอดไป กลายเป็นทฤษฎีที่เรียกว่า *สัสตทฤษฎี*
ส่วนอีกพวกหนึ่ง ก็มีความเห็นเอียงไปสุดทางตรงข้าม บอกว่า
อย่างนั้นไม่ใช่ ทุกอย่างขาดสูญหมด คนเราเกิดมาเป็นเพียง
ประชุมธาตุสี่ ตายแล้วก็ขาดสูญไป พวกนี้ก็เป็น *อุจเฉททฤษฎี*

บางพวกบัญญัติว่าทุกสิ่งมีทั้งนั้น อีกพวกหนึ่งว่าไม่มีอะไร
มีจริงเลย พวกที่ว่ามีทั้งหมด เรียกว่า *สัพพัตติกทฤษฎี* พวกที่ว่าไม่มี
อะไรสักอย่างก็เป็น *นัตติกทฤษฎี* นี้เป็นตัวอย่าง

คนเรานี้มีความโน้มเอียง ที่จะคิดเห็นเอียงสุด หรือไปสุด
โต่งในแนวความคิดเกี่ยวกับสัจธรรมอย่างที่กล่าวมานี้ แต่พระ
พุทธศาสนาสอนว่า ความจริงหรือสัจธรรมนี้ มิใช่จะเป็นไปตาม
ความโน้มเอียงแห่งความพอใจของมนุษย์ ที่มองอะไรไปสุดทาง
โน้นสุดทางนี้ ความจริงนั้นเป็นกลางๆ หรือว่าให้ถูกก็คือต้องสอน
ต้องพูดให้พอดีกับความจริง

เพราะฉะนั้น การสอนความจริงแต่พอดีๆ ให้ตรงตามความ
จริงนั้น หรือสอนให้พอดีกับความจริง ก็เลยกลายเป็นคำสอนที่เป็น
กลาง

พระพุทธศาสนาสอนความเป็นกลางในทางปฏิบัติ ที่เรียก
ว่า *มัชฌิมาปฏิปทา* ส่วนในแง่ของความจริง หรือทัศนะเกี่ยวกับ
สัจธรรมก็เป็นกลางอีกเหมือนกัน พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเป็น
กลางๆ เรียกว่า *มัชฌิเมตถธรรมเทศนา* หรือ *มัชฌิเมตถนา*

ตกลงว่า ในพระพุทธศาสนานี้ ไม่ว่าจะในแง่ของการปฏิบัติ หรือในแง่ของความคิดเกี่ยวกับสังขธรรมก็ตาม เป็นสายกลางทั้งหมด คือ เป็นมัชฌิมาปฏิปทาอย่างหนึ่ง และเป็นมัชฌิมาธรรมเทศนาอย่างหนึ่ง

หลักนี้อาจเปรียบกับการยิงลูกศร ลูกศรที่ยิงไปไม่ถูกเป้า ก็ จะอยู่ข้างๆ ข้างโน้นบ้าง ข้างนี้บ้าง คือมันไม่พอดี ไม่ตรงกลาง ส่วนลูกที่ยิงตรงกับจุดเป้าพอดีนั้น ก็เป็นอันกลาง จึงเรียกว่าสายกลาง สายกลางก็คือพอดี ตรงความจริงที่จะให้เข้าถึงจุดหมาย และเท่ากันพอดีกับความจริงที่เป็นสังขธรรม

พระพุทธเจ้านั้น ก่อนตรัสรู้ ได้ทรงไปศึกษาในสำนักความคิดเห็นเกี่ยวกับสังขธรรม และทดลองข้อปฏิบัติต่างๆ เพื่อจะให้เข้าถึงจุดหมาย พระองค์ใช้เวลาไปในการทดลองนี้นานถึง ๖ ปี แล้วก็ได้เห็นว่า ที่ปฏิบัติกันอยู่นั้นมักจะไปเอียงสุดเสียทั้งสิ้น

ในที่สุดพระองค์จึงทรงค้นพบทางสายกลางขึ้นมา เป็น **มัชฌิมาปฏิปทา** และทรงแสดงหลักธรรมที่เป็นกลาง คือ **มัชฌิมาธรรมเทศนา**

มัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่ **มรรคมีองค์ ๘** ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติ กลางๆ ไม่ตึงเกินไป ไม่หย่อนเกินไป ไม่เอียงออกไปข้างโน้น ไม่เอียงออกไปข้างนี้ พอดีที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความมีชีวิตที่ดีงาม

ส่วนมัชฌิมาธรรมเทศนา ก็ได้แก่ หลักธรรมที่เรียกว่า **ปฏิจจสมุปบาท** หรือเรียกเต็มว่า **อิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาท** ซึ่ง

เป็นหลักธรรมที่แสดงความจริงเป็นกลางๆ ตามเหตุปัจจัย หรือเป็นกลางอยู่ตามสภาวะของมัน ไม่เอาใจใคร ไม่ขึ้นกับใคร ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใครๆ แต่พอดีกับความเป็นจริงที่ว่า สิ่งทั้งหลายนั้นอิงอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นไปตามเหตุปัจจัย เหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้น ผลจะเป็นอย่างไรก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน มิใช่ดำรงอยู่โดยลำพังตัวมันเอง อย่างนี้เป็นต้น เรียกว่าเป็นหลักสายกลาง

เป็นอันว่า หลักพระพุทธศาสนานั้น เป็นสายกลางทั้งในทางปฏิบัติ และในทางความคิด มีมัชฌิมาปฏิปทา และมัชฌิมาธรรมเทศนา

อีกอย่างหนึ่ง สายกลางนั้น มีความหมายว่า พอดีนั่นเอง ตรงกับที่เรานิยมใช้กันในปัจจุบันว่า ดุลยภาพ หรือสมดุล ในพระพุทธศาสนานั้น ข้อปฏิบัติต่างๆ มักจะมีลักษณะอย่างนี้ คือมีความพอดีหรือความสมดุล

ระบบที่กล่าวถึงเมื่อนี้ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เราเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ข้อปฏิบัติที่พอดี ก็เป็นลักษณะที่มีดุลยภาพหรือสมดุลอย่างหนึ่ง แต่เป็นความพอดีของระบบทั้งหมด หรือความพอดีในองค์รวม

ที่นี้ในการปฏิบัติแม้แต่ที่เป็นรายละเอียดปลีกย่อยลงมา ก็มีความสมดุลหรือดุลยภาพนี้อยู่เรื่อยเหมือนกัน เช่น ในการที่จะเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา เราจะต้องปฏิบัติหลักธรรม

ย่อยๆ หลายอย่าง หลักธรรมหรือข้อปฏิบัติต่างๆ เหล่านี้ จะต้องกลมกลืนพอดีกัน จึงจะได้ผลสำเร็จ ถ้าข้อปฏิบัติเล็กๆ น้อยๆ นั้น ไม่สมดุลกัน ไม่พอดีกัน ก็จะทำให้เกิดความขัดแย้งหรือความบกพร่อง ความขาดความเกิน ความเขวออกนอกทาง แล้วก็จะปฏิบัติไม่สำเร็จ

เรื่องที่ท่านเน้นบ่อยๆ ก็คือ อินทรีย์ ๕ ซึ่งสำหรับผู้ปฏิบัติธรรมจะมีการเน้นว่าต้องมีสมตา

สมตา ก็คือสมดุลหรือความพอดีกันระหว่างองค์ประกอบที่เรียกว่าอินทรีย์ทั้ง ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ธรรม & อย่างนี้ต้องมีสมตา มีความสมดุลพอดีกัน

ศรัทธาต้องพอดีกับปัญญา ถ้าศรัทธาแรงไปก็เชื่อง่าย ง่าย ง่าย ปัญญามากไป ไม่มีศรัทธามาช่วยดุลให้ ก็อาจจะเป็นคนที่รู้ จับจุด หรือไม่ก็ซี้สงสัยคิดฟุ้งไปหมด เห็นอะไรก็ชิงปฏิเสธเสียก่อน ไม่รู้จักจับอะไรให้ลึกลงไป

ระหว่างวิริยะกับสมาธิ ถ้าวิริยะคือความเพียรมากไป สมาธิน้อย ก็จะกลายเป็นเครียด พลุंगพล่าน หรือฟุ้งซ่าน ถ้าความเพียรน้อย สมาธิมาก เพลินสบาย ก็ติดในสมาธิ อาจจะทำให้เกียจคร้านไปก็ได้

เพราะฉะนั้น จึงต้องมีความพอดี ระหว่างวิริยะกับสมาธิ และมีความพอดีระหว่างศรัทธากับปัญญา โดยมีสติเป็นเครื่องควบคุม อย่างนี้เรียกว่าสมตา

ข้อปฏิบัติต่างๆ ในพระพุทธศาสนา จะต้องมีสมตาคือ ความสมดุลอันนี้ ซึ่งเป็นความพอดีชนิดหนึ่ง และอย่างนี้ก็เป็นสายกลางชนิดหนึ่งเหมือนกัน ซึ่งเป็นความประสานสอดคล้องกัน ระหว่างข้อปฏิบัติปลีกย่อยต่างๆ ที่มาประชุมกันร่วมกันทำงาน

ที่นี้ แม้แต่ข้อปฏิบัติแต่ละอย่าง ก็จะต้องมีความพอดีเหมือนกัน คือมีความพอดีในการปฏิบัติแต่ละอย่างๆ เช่น จะรับประทานอาหาร ก็ต้องมีความรู้จักประมาณ รู้จักพอดีในอาหาร ถ้ารับประทานอาหารไม่พอดีก็เกิดโทษแก่ร่างกาย แทนที่จะได้สุขภาพ แทนที่จะได้กำลัง ก็อาจจะเสียสุขภาพ และอาจจะทอนกำลัง ทำให้อ่อนแอลงไป หรือเกิดโรค เพราะฉะนั้น ท่านจึงสอนให้มีความรู้จักประมาณในการบริโภค เรียกว่า โภชนะมัตตัญญูตา

ตัวความรู้จักประมาณ หรือรู้จักพอดีที่เป็นหลักกลางๆ เรียกว่า มัตตัญญูตา คือความรู้จักประมาณ หรือรู้จักพอดีในการปฏิบัติต่างๆ โดยทั่วไป

จะเห็นว่า หลักพระพุทธศาสนาในทุกๆระดับมีเรื่องของ ความพอดี หรือความเป็นสายกลางนี้

ฉะนั้น ความเป็นสายกลาง คือ ความพอดีที่จะให้ถึงจุดหมาย และที่จะให้ตรงกับความจริง ไม่ให้ไปสุดโต่ง เสียสุด ซึ่งจะพลาดจากตัวความจริงไปนั้น จึงเป็นลักษณะทั่วไปอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา

ลักษณะที่ ๒

มีหลักการเป็นสากล

ลักษณะที่ ๒ ที่ควรจะยกมาพูดในที่นี้ ก็คือเรื่องของความเป็นสากล

พระพุทธศาสนามีลักษณะสำคัญอย่างหนึ่ง คือความเป็นสากล เป็นสากลทั้งความคิด และการปฏิบัติ เหมือนอย่างที่เป็นสายกลางทั้งความคิด และการปฏิบัติ

ในแง่ความคิด ในที่นี้ หมายถึงเรื่องสังขธรรม หรือคำสอนเกี่ยวกับสังขธรรม พระพุทธศาสนาสอนความจริงเป็นกลางๆ ไม่ขึ้นต่อบุคคล กลุ่ม เหล่า พรรคพวก แม้แต่ตัวพระพุทธศาสนาเอง

ตัวอย่างเช่น ท่านสอนว่า การฆ่าสัตว์เป็นบาป การทำปาณาติบาต เริ่มแต่ฆ่าคนเป็นต้นไปเป็นบาป ก็สอนเป็นกลางๆ ว่า ไม่ว่าจะฆ่าคนไหนก็ตามก็เป็นบาปทั้งนั้น ไม่ได้จำกัดว่านับถือศาสนาไหน ไม่มีการแบ่งพรรคแบ่งกลุ่มแบ่งประเภทว่า ถ้านับถือศาสนาอื่น เป็นพวกของมารร้าย แล้วก็ฆ่าได้ไม่บาป แต่ถ้าเป็นพวกชาวพุทธด้วยกัน ฆ่าไม่ได้เป็นบาป อย่างนี้ไม่มี

อีกตัวอย่างหนึ่ง มองกว้างออกไปอีก ก็คือ พระพุทธศาสนาสอนหลักความจริงที่เป็นสากล พระพุทธศาสนาสอนว่า

ความจริงเป็นสิ่งที่มืออยู่ตามธรรมดา คือธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย เป็นอย่างนั้นเอง เรียกว่าเป็นกฎธรรมชาติ

ธรรมดาของสิ่งทั้งหลายนั้น ก็เช่นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย เมื่อใครทำเหตุปัจจัยอย่างไร ผลก็เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยนั้น คนไหน คนพวกไหน คนที่ไหนทำดี ก็ไปสวรรค์ คนไหน คนพวกไหน คนที่ไหนทำชั่ว ก็ไปนรก ไม่มีการแบ่งแยกว่าต้องเป็นคนพวกนี้มาทำอย่างนี้จึงไปสวรรค์ได้ คนพวกนั้นถึงทำอย่างนั้นก็ต้องไปนรก ฯลฯ คือกฎเกณฑ์กติกาคือธรรมดาเป็นสากล

ท่านสอนความจริงเป็นสากลเป็นกลางๆ อันนี้เป็นลักษณะที่ชัดเจน คือการสอนความจริงเป็นกลางๆ และสอนอย่างเป็นกลาง คือสังขธรรมเป็นความจริงอย่างไรก็ต้องเป็นความจริงอย่างนั้น ไม่สามารถแบ่งเป็นพวกเป็นประเภทเป็นหมู่เป็นเหล่าได้

ในทางปฏิบัติก็เหมือนกัน เช่นสอนให้คนมีเมตตา กรุณา อย่างเป็นสากล เมื่อสอนว่าการทำปาณาติบาตเป็นสิ่งที่ไม่ดี เป็นโทษ เพราะมีความจริงอันเป็นสากลว่าสัตว์ทั้งหลายรักสุขเกลียดทุกข์ด้วยกันทั้งหมดแล้ว ก็สอนให้แผ่เมตตา กรุณาแก่สัตว์ทั้งหลายทั่วกันหมด

ชาวพุทธจะต้องมีเมตตา กรุณาต่อสรรพสัตว์ ตั้งต้นแต่มนุษย์ ก็ต้องมีเมตตา กรุณาต่อมนุษย์ทุกคนเหมือนกัน ไม่ได้มีการแบ่งพรรคแบ่งพวกแบ่งเหล่า แบ่งชาติชั้น แบ่งศาสนา และในแง่สัตว์โลกด้วยกัน ก็ให้แผ่เมตตา กรุณานี้แก่สัตว์ทุก

ประเภท ไม่ใช่เฉพาะมนุษย์ด้วยกันเท่านั้น อันนี้ก็เป็นเรื่องของความเป็นสากลอย่างหนึ่ง

นอกจากนั้น พระพุทธศาสนาแสดงธรรมเหล่านี้เป็นกลางๆ ไม่บังคับให้ทำ และไม่ชู้ด้วยการลงโทษ ใครจะเชื่อหรือไม่เชื่อก็ไม่บังคับใคร สอนให้รู้ว่า ความจริงเป็นอย่างไร เมื่อกระทำแล้วเกิดผลดีหรือผลเสีย ก็เป็นไปตามธรรมดาของมันเอง เป็นเรื่อง que ทุกคนสามารถพิจารณาด้วยสติปัญญาของตนเอง

ความเป็นสากลนี้ ว่าที่จริงก็เป็นสายกลางอย่างหนึ่ง คือ สอนเป็นกลางๆ ตามความเป็นจริง

ลักษณะที่ ๓

ถือสำคัญทั้งสาระและรูปแบบ

ลักษณะที่ ๓ พระพุทธศาสนาประกอบด้วยองค์ ๒ อย่างที่สมพอดีกัน คือประกอบด้วยธรรมกับวินัย

หลักธรรมกับวินัยนี้ ได้บอกแต่ต้นแล้วว่า เป็นชื่อหนึ่งของพระพุทธศาสนา บางครั้งเราเรียกพระพุทธศาสนาว่า **ธรรมวินัย** ซึ่งต้องมีทั้งสองอย่างจึงจะเป็นพระพุทธศาสนาโดยสมบูรณ์ ถ้ามีอย่างเดียว ก็ยังไม่ครบ

ในโลกปัจจุบันนี้ หรือในโลกที่ผ่านมาก็ตาม มักจะมีการถกเถียงกันอยู่เสมอว่า บุคคลกับระบบ อย่างไหนสำคัญกว่ากัน บางคนบอกว่าบุคคลสำคัญ ระบบไม่สำคัญ บางคนบอกว่าระบบสำคัญ บุคคลไม่สำคัญ ระบบเป็นอย่างไร คนก็เป็นไปตามนั้น

คนพวกหนึ่งบอกว่า ปัจเจกชนสำคัญ สังคมเกิดจากปัจเจกชน สังคมจะเป็นอย่างไรก็ได้แต่ปัจเจกชน ถ้าทำปัจเจกชนให้ดี สังคมก็ดีไปเอง อีกพวกหนึ่งบอกว่า สังคมสำคัญ ปัจเจกชนถูกล่อหลอมโดยสังคม ทำสังคมให้ดีแล้วปัจเจกชนก็ดีไปตาม

ในแง่สาระกับรูปแบบ พวกหนึ่งบอกว่าสาระสำคัญ รูปแบบไม่สำคัญหรือก เนื่อหาสำคัญกว่า รูปแบบเป็นเพียงเปลือก

นอก บางพวกบอกว่ารูปแบบสำคัญ รูปแบบเป็นเครื่องกำหนดเนื้อหา เกียงกันอยู่ไม่รู้จักจบ

ในการฝึกการปฏิบัติก็เหมือนกัน พวกหนึ่งบอกว่าด้านในจิตใจสำคัญ ต้องฝึกจิตใจ ฝึกจิตใจได้แล้วทุกอย่างก็ดีไปเอง ร่างกายภายนอกไม่สำคัญ อีกพวกหนึ่งบอกว่า สำคัญที่วัตถุภายนอก เพราะจิตใจเป็นสิ่งที่อาศัยวัตถุ เกิดจากวัตถุ ถ้าทำภายนอกดี สภาพแวดล้อมวัตถุดี มีความเจริญทางวัตถุพร้อม เศรษฐกิจดีแล้ว จิตใจก็ดีเอง

คนจำนวนมากเกียงกัน แม้แต่ในเรื่องสมัครใจกับบังคับ ว่าอย่างไรดี พวกหนึ่งบอกว่าต้องสมัครใจหมดทุกอย่าง ต้องเป็นไปตามเสรีภาพ สมัครใจจึงจะถูกต้อง อีกพวกหนึ่งว่าไม่ได้หรอก คนเรานักเลสมันมาก ต้องบังคับมัน บังคับแล้วจึงจะได้ผล

นี่ก็เป็นเรื่องของการเอียงสุดอย่างหนึ่งเหมือนกัน มนุษย์มักจะโน้มเอียงไปในทางเอียงสุด หรือสุดโต่งไปข้างหนึ่ง

แต่พระพุทธศาสนาไม่เอียงสุดไปข้างไหน เพราะยอมรับความสำคัญของแต่ละเรื่องแต่ละอย่าง ตามความเป็นจริงของมัน หรือตามคุณค่าที่มันมีอยู่ โดยมองตามเป็นจริง หรือตามที่มันเป็น และพอดีกับที่มันเป็น ว่าสิ่งทั้งหลายแต่ละอย่างมีความสำคัญตามส่วนของมัน

อันนี้จะเรียกว่าเป็นความเป็นกลาง หรือความเป็นสายกลางอีกอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนาก็ได้

ในเรื่องสาระกับรูปแบบเป็นต้นที่ว่ามานี้ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติหลักคำสอนของพระองค์ ให้มีองค์ประกอบทั้งสองอย่าง คือ **ธรรมกับวินัย** คู่กันทั้งคู่เลย

ธรรม เป็นหลักความจริง ซึ่งมีอยู่ตามธรรมชาติของมัน และเป็นสิ่งที่บุคคลจะเข้าถึงได้ ธรรมนั้นสังคมไม่สามารถมีปัญญาผู้ใดบุคคลแต่ละคนเท่านั้นที่จะมีปัญญาผู้แจ้งเข้าถึงสัจธรรม

แต่ในเวลาเดียวกัน พระพุทธศาสนาก็มีอีกด้านหนึ่ง คือ หลักเกณฑ์ที่เรียกว่าวินัย

วินัย เป็นการจัดตั้งและจัดการ เป็นรูปแบบ เป็นระบบ เป็นกติกากฎ เป็นกฎเกณฑ์ เป็นสิ่งที่มนุษย์บัญญัติหรือกำหนดวางขึ้น เป็นเรื่องของการจัดสภาพแวดล้อมทางกายภาพ ที่เน้นทางวัตถุ และเป็นเรื่องของสังคม บัญญัติขึ้นเพื่อจัดสรรสังคมให้ดำรงอยู่ด้วยดีในภาวะที่จะเกื้อกูลต่อชีวิตของบุคคลทั้งหลาย ที่มาอยู่รวมกันเป็นสังคมนั้น ให้บุคคลเหล่านั้นมีชีวิตอยู่กับธรรมได้อย่างดีที่สุด และได้ประโยชน์มากที่สุดจากธรรม

จะเห็นว่า ธรรมและวินัยสองอย่างนี้ก็มาสัมพันธ์กัน พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญทั้งแก่ธรรมและวินัย

พูดเป็นภาษาปัจจุบันว่า ให้ความสำคัญทั้งแก่บุคคลและระบบ ให้ความสำคัญทั้งแก่ปัจเจกชนและสังคม ให้ความสำคัญทั้งแก่สาระและรูปแบบ ให้ความสำคัญทั้งแก่การปฏิบัติทางด้านในจิตใจ และการปฏิบัติด้านนอกที่เน้นวัตถุ กาย วาจา และให้มีทั้ง

การสมัครใจและการบังคับ (หมายถึงการฝึกด้วยกฎกติกา) อย่างมีสมดุลงาน พอดี ที่จะเกื้อกูลหนุนกันให้เกิดผลดีที่มุ่งหมาย

นี่คือลักษณะของพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่ง ที่เข้ากับข้อแรกด้วย แต่แยกให้เห็นเป็นพิเศษต่างหาก

จะเห็นว่า ในพระพุทธศาสนานี้ ท่านให้ *กรรม* เป็นเรื่องของการสมัครใจ เราแต่ละคนเกี่ยวข้องกับกรรมด้วยสติปัญญาของตนเอง จะต้องรู้เข้าใจเห็นแจ้งสังขรณ์ด้วยปัญญาของตนเอง เฉพาะบุคคล

แต่ในเวลาเดียวกันนั้น ก็มี *วินัย* เป็นเรื่องของสังคม เป็นเรื่องของรูปแบบ เป็นเรื่องของการปฏิบัติด้านกายวาจา เป็นแบบแผนที่ยังบังคับแก่ทุกคนเสมอกัน สำหรับให้เป็นเครื่องระงับและหล่อหลอม เป็นเครื่องสร้างสภาพแวดล้อมที่จะชักจูงบุคคลเข้าหาธรรม และเป็นเครื่องสร้างสภาพชีวิตและสภาพสังคมที่เอื้อต่อการที่จะนำธรรมมาใช้ปฏิบัติ หรือเอาธรรมมาใช้ประโยชน์ ตลอดจนงานที่จะเจริญออกงามยิ่งขึ้นไปในธรรม และเข้าถึงธรรม

กรรม และ *วินัย* สองอย่างนี้ ถ้าจัดให้พอดีก็จะได้ความสมดุลเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ประสานสัมพันธ์กัน

ธรรมเป็นฐานรองรับและเป็นที่ยิ่งอาศัยของวินัย วินัยคือกฎเกณฑ์ข้อบังคับแบบแผนของสังคม เป็นการจำกัด ถ้าไม่อิงธรรมก็เหลวไหลใช้ไม่ได้ ถ้าไม่ตั้งอยู่บนฐานของธรรมก็กลายเป็นการไม่ถูกต้อง เพราะฉะนั้น วินัยต้องอิงอยู่บนฐานของธรรม

อีกด้านหนึ่ง เรามีวินัยเพื่ออะไร ก็เพื่อให้คนเราแต่ละคนนี้ ได้มีสภาพแวดล้อมที่เกื้อกูลในการที่จะเข้าถึงธรรม ธรรมจึงเป็นจุดหมายของวินัยด้วย วินัยนั้นอิงอาศัยธรรม แล้วก็กันไปเพื่อให้คนเข้าถึงจุดหมายคือธรรมนั่นเอง

วินัย เป็นเปลือกนอก ช่วยห่อหุ้มเนื้อในคือ ธรรม ไว้ ถ้าไม่มีเปลือกนอกห่อหุ้มไว้ ต่อกันไม่นานเนื้อในก็จะหายสูญ หรือลบล้างไป เพราะฉะนั้น เราจึงต้องเห็นความสำคัญของทั้งเปลือกนอกและเนื้อใน

ถ้ามะม่วงไม่มีเปลือก หรือมะพร้าวไม่มีกะลา มันจะอยู่ได้ไหม เราอาจจะบอกว่ากะลาไม่สำคัญ เพราะกินไม่ได้ แต่ถ้าไม่มีกะลาเราก็ไม่ได้กินเนื้อและน้ำมะพร้าว

ในทางกลับกัน ถ้ามีแต่เปลือกมะม่วงและกะลามะพร้าว ไม่มีเนื้อมะม่วง ไม่มีเนื้อและน้ำมะพร้าว ก็ไม่รู้จะมีเปลือกมะม่วงและกะลามะพร้าวไว้ทำไม เปลือกและกลานั้นก็อาจจะกลายเป็นขยะ ไม่มีประโยชน์อะไร

ถ้ากะลาจะมีประโยชน์อะไรต่อไปโดยไม่มีความรู้เนื้อมะพร้าว ก็ไม่ใช่มีประโยชน์ในฐานะกะลามะพร้าว แต่อาจจะกลายเป็นกระบวยตักน้ำ เป็นภาชนะใส่ข้าวกิน หรือเป็นเครื่องมือขุดทาน เป็นต้น คือ กลายเป็นของอย่างอื่นไป

เพราะฉะนั้น เราจึงต้องเห็นความสำคัญของทั้งกะลา และเห็นความสำคัญของเนื้อมะพร้าว

พระพุทธศาสนานั้นมีทั้งธรรมและวินัย และจากหลักธรรม และวินัยนี้ก็จึงมีสงฆ์ ซึ่งแบ่งเป็นสมมติสงฆ์ และอริยสงฆ์

ผู้เข้าถึงเนื้อในคือธรรมแล้วก็เป็น *อริยสงฆ์* แต่ถ้าอยู่แค่ชั้นนอก อยู่แค่วินัย ก็เป็น*สมมติสงฆ์*

แต่สมมติสงฆ์นั้นตั้งขึ้นเพื่ออะไร ก็เพื่อความมุ่งหมายให้มีสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมและเกื้อกูล ในการที่บุคคลทั้งหลายจะปฏิบัติธรรม เพื่อจะได้ร่วมเป็นอริยสงฆ์ และสมมติสงฆ์นี้แหละจะรักษาพระธรรมวินัยไว้ เป็นผู้ที่คอยเผยแพร่งประกาศธรรมไว้ เพื่อให้มีคนที่ได้มาเข้าร่วมเป็นอริยสงฆ์ได้ต่อๆ นานๆ เรื่อยๆ ไป เพราะฉะนั้น สมมติสงฆ์ก็มีความสำคัญ

แต่อริยสงฆ์ก็มีความสำคัญ ถ้าไม่มีอริยสงฆ์จะมีสมมติสงฆ์ไว้ทำไม ก็ไม่มีความหมาย เพราะสิ่งที่ให้ความหมายแก่สมมติสงฆ์ ก็คือความเป็นอริยสงฆ์ แต่สิ่งที่เอื้อต่อการเกิดมีและคงอยู่ของอริยสงฆ์ ก็คือสมมติสงฆ์

สิ่งที่ให้ความหมายแก่วินัยก็คือธรรม แต่สิ่งที่จะรักษาธรรมไว้ก็คือวินัย เพราะฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงมีส่วนประกอบทั้งสองอย่าง

ธรรมกับวินัย อิงอาศัยและประสานสัมพันธ์กัน และรวมเข้าด้วยกันเป็นอันหนึ่งอันเดียว ดังที่ท่านเรียกเป็นคำศัพท์คำเดียว เป็นเอกพจน์ว่า *ธรรมวินัย* เมื่อรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงเป็น *พระพุทธศาสนา*

คล้ายกับที่นามและรูป ประกอบกันเข้าเป็นชีวิต นามและรูป อิงอาศัยและประสานสัมพันธ์กัน และรวมเข้าด้วยกันเป็นอันหนึ่งอันเดียว ดังที่ท่านเรียกเป็นคำศัพท์คำเดียวเป็นเอกพจน์ว่า **นามรูป** เมื่อรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันจึงเป็นชีวิต ถ้าขาดอย่างหนึ่งอย่างใดก็เป็นชีวิตไม่ได้

สำหรับพระสงฆ์นั้น เราจะเห็นว่า มีธรรมและวินัยควบคู่กันอยู่

แต่สำหรับฝ่ายคฤหัสถ์ในประเทศไทยปัจจุบันนี้ ควรจะต้องมีการเตือนกันว่า เราอาจจะมีการเน้นเอียงสุดไปข้างใดข้างหนึ่งมากเกินไป

บางที่เรามานึกกันแต่ในแง่ธรรม จนกระทั่งสังคัมพูทไทยไม่มีวินัยเป็นของตนเอง ชาวพุทธไทยไม่รู้จักรู้ว่าอะไรเป็นวินัยของตน ถ้าเป็นอย่างนั้น สังคัมพูทจะดำรงอยู่ได้อย่างไรในระยะยาว และถ้าสังคัมภีรารูปแบบอยู่ไม่ได้ ต่อไปเนื้อในคือธรรมก็จะอยู่ไม่ได้เช่นเดียวกัน

ในทำนองเดียวกัน พระสงฆ์ถ้ามีแต่วินัยรักษารูปแบบไว้ แต่ไม่อาศัยวินัยนั้นช่วยให้รู้เข้าใจและก้าวไปในธรรม ก็จะไม่สามารถเป็นพระสงฆ์ที่แท้จริง

ปัจจุบันนี้เป็นที่น่าสงสัยว่า การให้ความสำคัญอย่างพอดีระหว่างองค์ประกอบสองอย่างนี้ ในพุทธศาสนายังเป็นไปด้วยดีหรือไม่ ขอฝากไว้พิจารณาด้วย

ลักษณะที่ ๔

เป็นกรรมวาท กิริยวาท วิริยวาท

ลักษณะที่ ๔ พระพุทธศาสนานั้นมีชื่ออย่างหนึ่งว่า เป็น *กัมมวาท* หรือ*กรรมวาที*

พระพุทธเจ้าเคยตรัสว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ท่านใช้คำว่าทั้งหลาย คือไม่เฉพาะพระพุทธเจ้าองค์เดียวเท่านั้น แต่ทุกองค์ทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตก็ตาม ในอนาคตก็ตาม แม้องค์ที่อยู่ในยุคปัจจุบันก็ตาม ล้วนเป็นกรรมวาทะ เป็นกิริยวาทะ และเป็นวิริยวาทะ หรือเป็นกรรมวาที และกิริยวาที (เวลาใช้วาที ท่านมีแค่สอง คือ กรรมวาทีและกิริยวาที แต่เมื่อเป็นวาทะมีสาม คือเป็นกรรมวาทะ กิริยวาทะ และวิริยวาทะ)

หมายความว่า พระพุทธศาสนานั้นสอนหลักกรรม สอนว่าการกระทำมีจริง เป็น*กรรมวาทะ* สอนว่าทำแล้วเป็นอันทำ เป็น*กิริยวาทะ* สอนว่าความเพียรพยายามมีผลจริง ให้ทำการด้วยความเพียรพยายาม เป็น*วิริยวาทะ* ให้ความสำคัญแก่ความเพียรเป็นศาสนาแห่งการกระทำ เป็นศาสนาแห่งการเพียรพยายาม ไม่ใช่ศาสนาแห่งการหยุดนิ่งเฉยหรือเฉื่อยชาเกียจคร้าน

ลักษณะของหลักกรรมนี้ เป็นเรื่องที่น่าพิจารณา เพราะกรรมเป็นหลักใหญ่ในพระพุทธศาสนา จะต้องมีภาระเน้นอยู่เสมอ

หลักการของศาสนานั้น ก็เหมือนกับหลักการปฏิบัติทั่วไป ในหมู่มนุษย์ เมื่อเผยแพร่ไปในหมู่มนุษย์วงกว้าง ซึ่งมีระดับสติปัญญาต่างกัน มีความเอาใจใส่ต่างกัน มีพื้นเพภูมิหลังต่างๆ กัน นานๆ เข้าก็มีการคลาดเคลื่อนเลือนลางไปได้ จึงจะต้องมีการทำความเข้าใจกันอยู่อย่างสม่ำเสมอ

เฉพาะอย่างยิ่ง สำหรับพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาที่ไม่บังคับความเชื่อ ไม่เอาศรัทธาเป็นใหญ่ ให้เสรีภาพทางปัญญา หลักคำสอนและหลักการปฏิบัติต้องขึ้นต่อการศึกษา ถ้าการศึกษาหย่อนลงไป พระพุทธศาสนาก็เลือนลางและเพี้ยนได้ง่าย

เรื่องกรรมนี้ก็เป็นอย่างสำคัญ เมื่อเผยแพร่ไปในหมู่มนุษย์จำนวนมากเข้า ก็มีอาการที่เรียกว่าเกิดความคลาดเคลื่อน มีการเฉไฉ ไขว้เขวไป ทั้งในการปฏิบัติ และความเข้าใจ

หลักกรรมในพระพุทธศาสนานี้ ท่านสอนไว้เพื่ออะไร ที่เห็นชัดก็คือ เพื่อไม่ให้แบ่งคนโดยชาติกำเนิด แต่ให้แบ่งด้วยการกระทำความประพฤติ นี่เป็นประการแรก

ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า *กมฺมฺนา วสโล โหติ กมฺมฺนา โหติ พุราหฺมณฺโณ คนฺไมชฺเฒ่าทรามเพระชาติกำเนิด แต่จะเป็นคนต่ำทราม ก็เพราะกรรมคือการกระทำ คนมิชฺเจะจะเป็นพราหฺมณฺ์เพราะชาติกำเนิด แต่เป็นพราหฺมณฺ์ คือผู้บริสุทฺธิ์ เป็นคนดีคนประเสริฐ ก็เพราะกรรมคือการกระทำ (ทางกาย วาจา และความคิด)*

ตามหลักการนี้ พระพุทธศาสนายึดเอาการกระทำหรือ
 ความประพฤติ มาเป็นเครื่องจำแนกมนุษย์ ในแง่ของความ
 ประเสริฐ หรือความเลวทราม ไม่ให้แบ่งแยกโดยชาติกำเนิด

ความมุ่งหมายในการเข้าใจหลักกรรม ประการที่สอง ที่
 ท่านเน้น ก็คือ การรับผิดชอบต่อตนเอง

คนเรานั้นมักจะขัดทอดสิ่งภายนอก ขัดทอดปัจจัยภายนอก
 ไม่รับผิดชอบต่อการกระทำของตนเอง เวลามองหาความผิด
 ต้องมองไปที่ผู้อื่นก่อน มองที่สิ่งภายนอกก่อน

แม้แต่เดินเตะกระโถน ก็ต้องบอกว่าใครเอากระโถนมาวาง
 ชุ่มช้ำม ไม่ว่าตนเดินชุ่มช้ำม เพราะฉะนั้น จึงเป็นลักษณะของคน ที่
 ชอบขัดทอดปัจจัยภายนอก

แต่พระพุทธศาสนาสอนให้รับผิดชอบการกระทำของตนเอง
 ให้มีการสำรวจตนเองเป็นเบื้องต้นแรกก่อน

ประการต่อไป ท่านสอนหลักกรรมเพื่อให้รู้จักพึ่งตนเอง ไม่
 ฝากโชคชะตาไว้กับปัจจัยภายนอก ไม่ให้หวังผลจากการอ่อนนอน
 นอนคอยโชค ให้หวังผลจากการกระทำ ท่านจึงสอนเรื่องกรรมคู่
 กับความเพียร เหมือนอย่างหลักที่ยกมาให้ดูตั้งแต่ต้นที่ว่า พระ
 พุทธศาสนาเป็นกรรมวาที และเป็นวิริยวาที

หลักกรรมในพระพุทธศาสนาสอนว่า ความสำเร็จเกิดขึ้น
 จากการกระทำตามทางของเหตุและผล คือผลจะเกิดขึ้นตามเหตุ
 ปัจจัย เท่าที่เรามีเรี่ยวแรงเพียรพยายามทำได้

อนึ่ง หลักกรรมของเรานี้ ต้องแยกให้ดีจากลัทธิ ๓ ลัทธิ ในพระไตรปิฎกท่านกล่าวไว้หลายแห่งเกี่ยวกับลัทธิที่ผิด ซึ่งต้องถือว่าเป็นเรื่องละเอียดอ่อน เพราะเมื่อพูดไปไม่ชัดเจนพอ ก็อาจจะทำให้เกิดความเข้าใจผิด

ลัทธิที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ว่าผิดหลักกรรม มีอยู่ ๓ ลัทธิ

ลัทธิที่ ๑ คือ *บุพเพกตวาท* ลัทธิกรรมเก่า เอาแล้ว พุทธ- ศาสนิกชนได้ฟัง ชักยุงแล้ว

ลัทธิที่ ๒ คือ *อิศวรนิรมิตวาท* ลัทธิที่ถือว่าพระผู้เป็นเจ้าของนิรมิต หรือเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่บันดาล

ลัทธิที่ ๓ คือ *อเหตุวาท* ลัทธิที่ถือว่าความเป็นไปต่าง ๆ ไม่มีเหตุปัจจัย แล้วแต่โชคชะตา

๓ ลัทธินี้พระพุทธานุศาสนาก็ถือว่า ไม่ทำให้คนมีความเพียรพยายามในการที่จะทำ เพราะถ้าทุกสิ่งทุกอย่างที่คนเราได้รับ หรือสุขและทุกข์ทั้งหลายที่เราได้ประสบ เป็นเพราะกรรมเก่าบันดาลแล้ว เราก็ต้องนอนรอแต่กรรมเก่า เพราะจะทำอะไรไปก็ไม่ได้ผล จะแก้ไขอะไรไปก็ไม่มีประโยชน์

ในการทำงานเดียวกัน ถ้าเชื่อว่าเป็นเพราะอิศวร คือเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่บันดาล ก็อ่อนนอนเอาสี ไม่ต้องทำอะไร

แม้แต่ถ้าถือว่าไม่มีเหตุปัจจัย มันบังเอิญเป็นไปเองแล้วแต่โชคชะตา เราก็ทำอะไรไม่มีผลเหมือนกัน เพราะต้องแล้วแต่โชคชะตา

ผลที่สุด สามหลักสามลัทธินี้ ไม่ทำให้คนมีการกระทำ ไม่ทำให้คนมีฉันทะ หรือมีความเพียรพยายามในการกระทำเหตุต่างๆ พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นลัทธิที่ผิด

โดยเฉพาะลัทธิที่หนึ่ง คือ ปุพเพกตวาท ลัทธิกรรมเก่านั้น เป็นลัทธิของนิครนถ์ มีพระสูตรหนึ่งที่พูดถึงเรื่องนี้ไว้ยาวหน่อย คือ เทวทหสูตร ในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๔ พูดถึงเรื่องกรรมเก่า ซึ่งเป็นลัทธิของนิครนถ์

พุทธศาสนาก็สอนเรื่องกรรมเหมือนกัน แต่มีทั้งกรรมเก่า กรรมปัจจุบัน และกรรมที่จะทำต่อไปในอนาคต กับทั้งถือว่ากรรมนั้นเป็นเพียงกระบวนการแห่งเหตุผลที่เกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ เป็นส่วนหนึ่งของกฎเกณฑ์แห่งความเป็นไปตามเหตุปัจจัย

กระบวนการแห่งปัจจัยนั้นสืบเนื่องดำเนินอยู่เสมอตลอดเวลา โดยเป็นไปตามปัจจัยที่เกี่ยวข้องหลายอย่าง ไม่ใช่ว่าเป็นไปเพราะกรรมเก่าอย่างเดียว

เพราะฉะนั้น จะต้องระวังให้ดี ต้องแยกหลักกรรมของพระพุทธศาสนาออกจากลัทธิกรรมเก่าให้ได้ นอกจากลัทธิกรรมเก่าแล้ว ก็ต้องระวังไม่ให้ไปตกไปติดในอิศวรนิรมิตวาท และอเหตุอุปปัจจัยวาทด้วย

ที่พูดมานี้โดยสาระสำคัญก็มุ่งให้เห็นว่า พระพุทธศาสนา นั้นเป็น “กรรมวาท” แต่หลักกรรมของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างไร นั้น ในฐานะที่เป็นพุทธศาสนิกชน เมื่อกรรมเป็นหลักกรรมสำคัญ

ในพระพุทธศาสนา พุทธศาสนิกชนก็ต้องระวังตั้งใจคอยศึกษา ให้แม่นยำชัดเจนอยู่เสมอ เพื่อให้รู้ว่าการปฏิบัติในพระพุทธศาสนา นั้นอย่างไรแน่

อย่าให้ไขว้เขวผิดไปนับถือเอาลัทธิกรรมเก่าของนิครนถ์เข้า เดียวเราจะกลายเป็นนิครนถ์ไปโดยไม่รู้ตัว ทั้งๆ ที่รูปแบบของเรา ยังเป็นพุทธ แต่เนื้อตัวที่แท้ของเราอาจจะกลายเป็นนิครนถ์ไปก็ได้

ลักษณะที่ ๕

เป็นวิรัชชวาท

ลักษณะที่ ๕ พระพุทธศาสนาเป็น “วิรัชชวาท” ดังที่ได้เป็นคำสำคัญในการสังคายนาครั้งที่ ๓ ซึ่งพระโมคคัลลีย์บุตรติสเถระเป็นประธาน

ครั้งนั้นพระเจ้าอโศกมหาราช เป็นพระเจ้าแผ่นดินผู้อุปถัมภ์การสังคายนา เรียกว่าเอกอัครศาสนูปถัมภก พระเจ้าอโศกมหาราช ได้ตรัสถามพระโมคคัลลีย์บุตรติสเถระว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมีวาทะอย่างไร สอนอย่างไร พระโมคคัลลีย์บุตรติสเถระทูลตอบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็น **วิรัชชวาท**

วิรัชชวาทเป็นลักษณะอย่างหนึ่งของคำสอนในพระพุทธศาสนา ที่ว่า**พระพุทธเจ้าเป็นวิรัชชวาท** หรือเป็นวิรัชชวาทะนั้น **วิรัชชวาท** คืออะไร คือการแสดงความจริงหรือการสอนโดยแยกแยะจำแนก หมายความว่า ไม่มองความจริงเพียงด้านเดียว แต่มองความจริงแบบแยกแยะจำแนกครบทุกแง่มุม ไม่ดึงไปอย่างใดอย่างหนึ่ง หลักการแสดงความจริงด้วยวิธีจำแนกแยกแยะอย่างนั้น เรียกว่า วิรัชชวาท

เป็นความโน้มเอียงของมนุษย์ ที่จะมองอะไรข้างเดียวด้านเดียว พอเจออะไรอย่างหนึ่ง เพียงได้เห็นด้านเดียว ก็เหมาสรุปว่า

นั่นคือสิ่งนั้น ความจริงคืออย่างนั้น แต่ความจริงที่แท้ของสิ่งทั้งหลายมีหลายด้าน จึงต้องมองให้ครบทุกแง่ทุกด้าน

พระพุทธศาสนา มีลักษณะจำแนกแยกแยะ ดังที่เรียกว่า วิภังชวาท คำว่า “วิภังช” แปลว่า จำแนกแยกแยะ

การจำแนกแยกแยะที่สำคัญ คือในด้านความจริง เช่น เมื่อพูดถึงชีวิตคน ท่านจำแนกออกไปเป็นชั้น ๕ โดยแยกออกเป็น รูปธรรมและนามธรรมก่อน แล้วแยกนามธรรมออกไปอีกเป็น ๔ ชั้น แม้แต่ ๔ ชั้นนั้น แต่ละชั้นยังแยกแยะจำแนกย่อยออกไปอีก คือแยกแยะความจริงให้เห็นทุกแง่ทุกด้าน ไม่ตีคลุมไปอย่างเดียว ต่างจากคนจำนวนมากที่มีลักษณะตีคลุม และจับเอาแง่เดียวไปเหมาคลุมเป็นทั้งหมด ทำให้มีการผูกขาดความจริงโดยง่าย

แม้แต่ในการตอบคำถามบางประเภท ก็ต้องมีลักษณะของการจำแนกแยกแยะ ไม่ตอบตีคลุมลงไปอย่างเดียว ยกตัวอย่างเช่น มีผู้มาทูลถามพระพุทธเจ้าว่า คุณหัสถ์คือชาวบ้านนั้น เป็นผู้ที่จะยังข้อปฏิบัติที่เป็นกุศลให้สำเร็จ แต่บรรพชิตไม่สามารถทำอย่างนั้นได้ ใช่หรือไม่

นี่ถ้าตอบแบบลงความเห็นข้างเดียว ที่เรียกว่าเอกังสวาท ก็ต้องตอบดิ่งไปข้างหนึ่ง โดยต้องปฏิเสธ หรือว่ารับ ถ้ายอมรับก็บอกว่าใช่แล้ว คุณหัสถ์เท่านั้นทำสำเร็จ บรรพชิตไม่สำเร็จ ถ้าปฏิเสธก็บอกว่าไม่ใช่ คุณหัสถ์ไม่สำเร็จ บรรพชิตจึงจะสำเร็จ

แต่พระพุทธเจ้าไม่ตรัสอย่างนั้น พระพุทธเจ้าตรัสแบบวิภังชวาท ทรงชี้แจงว่าพระองค์ไม่ตรัสเอียงไปข้างเดียวอย่างนั้น พระองค์ตรัสว่า คุณหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตาม ถ้ามีสัมมาปฏิบัติแล้ว ก็ทำกุศลธรรมให้สำเร็จทั้งสิ้น แต่ไม่ว่าจะเป็นบรรพชิตก็ตาม เป็นคุณหัสถ์ก็ตาม ถ้ามีมิจฉาปฏิบัติ คือปฏิบัติผิดแล้ว ก็ทำกุศลธรรมให้สำเร็จไม่ได้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ลักษณะอย่างนี้เรียกว่าวิภังชวาท

อีกตัวอย่างหนึ่ง เช่นมีคนมาราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่า วาจาที่ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น พระองค์ตรัสใหม่ ถ้าเป็นเรา เรา จะตอบว่าอย่างไร ถ้าเขามาถามว่า คำพูดที่คนอื่นไม่ชอบใจ ไม่เป็นที่รักของเขา ท่านพูดใหม่ ท่านจะตอบว่าอย่างไร ถ้าตอบว่าพูด หรือตอบว่าไม่พูด ก็เรียกว่าตอบดิ่งไปข้างเดียว

แต่พระพุทธเจ้าไม่ตรัสอย่างนั้น พระองค์ตรัสว่า ในข้อนี้ เราไม่ตอบดิ่งไปข้างเดียว แล้วพระองค์ก็ตรัสแยกแยะให้ฟังว่า

วาจาใดไม่จริง ไม่เป็นประโยชน์ ไม่ถูกใจผู้ฟัง พระองค์ไม่ตรัส
 วาจาใดเป็นคำจริง ไม่เป็นประโยชน์ ไม่ถูกใจผู้ฟัง พระองค์ไม่ตรัส
 วาจาใดเป็นคำจริง เป็นประโยชน์ ไม่ถูกใจผู้ฟัง พระองค์เลือกกาลที่จะตรัส
 วาจาใดไม่จริง ไม่เป็นประโยชน์ ถูกใจผู้ฟัง พระองค์ไม่ตรัส
 วาจาใดจริง ไม่เป็นประโยชน์ ถูกใจผู้ฟัง พระองค์ก็ไม่ตรัส
 วาจาใดเป็นคำจริง เป็นประโยชน์ ถูกใจผู้ฟัง พระองค์เลือกกาลที่จะตรัส

เขาถามเพียงคำถามเดียว พระองค์ตรัสแยก ๖ อย่าง ขอ
 ให้พิจารณาดู อย่างนี้เรียกว่าวิภังชวาท

นี่เป็นตัวอย่างที่แสดงถึงลักษณะท่าทีของการสนองตอบ หรือปฏิกิริยาต่อสิ่งทั้งหลายแบบชาวพุทธ ซึ่งมีการมองอย่าง วิเคราะห์และแยกแยะจำแนกแจกแจง เพื่อให้เห็นความจริงครบ ทุกแง่ด้าน

อีกตัวอย่างหนึ่งคือ ในการแยกประเภทคฤหัสถ์ พระพุทธเจ้าตรัสถามโกศีย์ ๑๐ ประเภท แสดงหลักการวินิจฉัยคฤหัสถ์โดยการแสวงหาทรัพย์ โดยการใช้จ่ายทรัพย์ และโดยท่าทีของจิตใจต่อทรัพย์เป็นต้น แล้วแยกประเภทคฤหัสถ์ไปตามหลักการเหล่านี้

หลักการต่างๆ ในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างนี้มาก เพราะฉะนั้นเราจะเห็นว่า ธรรมในพระพุทธศาสนามีลักษณะพิเศษที่มักจะมีเป็นข้อๆ โดยรวมเป็นชุดๆ ดังที่จัดเป็นหมวดธรรมต่างๆ เช่น หมวดสอง หมวดสาม หมวดสี่ หมวดห้า หมวดหก ฯลฯ

พระพุทธเจ้าทรงเป็นนักจำแนกธรรม จึงได้รับการเฉลิมพระนามอย่างหนึ่งว่า ภควา

ภควานั้น แปลได้สองอย่าง คือ แปลว่าผู้มีโชคก็ได้ แปลว่าผู้จำแนกแจกธรรมก็ได้

นี่เป็นลักษณะที่เรียกว่าวิภังชวาท คือเป็นนักวิเคราะห์ จำแนกแจกธรรม หรือแยกแยะให้เห็นครบแง่ด้านของความจริง

ลักษณะที่ ๖

มุ่งอิสรภาพ

ลักษณะที่ ๖ พระพุทธศาสนา มี “วิมุตติ” หรือความมีอิสรภาพเป็นจุดหมายสำคัญ และไม่ใช่เป็นเพียงจุดหมายเท่านั้น แต่มีอิสรภาพเป็นหลักการสำคัญทั่วไปทีเดียว

ในทางธรรมท่านใช้คำว่า *วิมุตติรส* กับ *วิมุตติสาร*

สำหรับวิมุตติรสนั้น พระพุทธเจ้าตรัสเป็นคำอุปมาว่า มหาสมุทรแม้จะกว้างใหญ่เพียงใดก็ตาม แต่น้ำในมหาสมุทรที่มากมายทั้งหมดนั้น มีรสเดียว คือรสเค็ม ฉนใด ธรรมวินัยของพระองค์ที่สอนไว้มากมาย ทั้งหมดก็มีรสเดียวคือวิมุตติรส ได้แก่ความหลุดพ้นจากทุกข์และปวงกิเลส ฉนนั้น

ภาษาสมัยใหม่เรียกความหลุดพ้นว่า อิสรภาพ เดียวนี้เราไม่ใช้คำว่าวิมุตติ เราติดคำว่าอิสรภาพ แต่ที่จริงเราใช้คำว่า อิสรภาพ ในความหมายของวิมุตตินั่นเอง

เวลาแปลเป็นภาษาอังกฤษจะเห็นชัด ฝรั่งแปลวิมุตติว่า freedom เราแปลอิสรภาพ ก็ว่า freedom ตรงกัน แต่ในภาษาไทย คนไทยแทนที่จะใช้คำว่าวิมุตติ กลับไปใช้คำว่าอิสรภาพ

ที่จริง ในภาษาบาลีเดิม อิศรภาพไม่ได้แปลว่า freedom อิศรภาพนั้นแปลว่าความเป็นใหญ่ ตรงกับ sovereignty หรือแม้แต่ domination หรือ dominion คือความมีอำนาจเหนือหรือเป็นใหญ่ แต่เราใช้อิศรภาพในความหมายของ freedom เพราะฉะนั้น อิศรภาพที่ใช้กันในภาษาไทยจึงไปตรงกับคำว่าวิมุตติ

พระพุทธศาสนานั้น มีลักษณะของความหลุดพ้น หรือความเป็นอิสระอยู่โดยตลอด จุดหมายของพระพุทธศาสนา ก็ได้แก่วิมุตติ

พระพุทธเจ้าตรัสอีกแห่งหนึ่งว่า วิมุตติสारा สพฺเพ ธมฺมา ธรรมทั้งหลายทั้งปวงมีวิมุตติเป็นสาระ คือมีวิมุตติเป็นแก่นสาร ซึ่งก็มีความหมายอันเดียวกัน

รวมความว่า ลักษณะนี้บอกให้ทราบว่ พระพุทธศาสนา ถือเอาวิมุตติหรืออิสรภาพนี้ เป็นจุดหมาย เป็นหลักการสำคัญ และให้ความสำคัญแก่อิสรภาพทุกชั้นตอน ไม่เฉพาะในขั้นสุดท้าย ที่ว่าต้องการให้คนเข้าถึงความหลุดพ้นเท่านั้น แต่มีลักษณะของการไม่ยึดติดถือมั่น ไม่มีอุปาทานในสิ่งต่าง ๆ อยู่โดยตลอด

จะเห็นว่า หลักการของพระพุทธศาสนานี้บางครั้งก็สรุปด้วยคำว่า สพฺเพ ธมฺมา นาลิ อภินิเวสย คือให้รู้เข้าใจความจริงถึงขั้นที่ว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงนั้นไม่อาจเข้าไปยึดมั่นถือมั่นได้

ไม่อาจ-ไม่น่า-ไม่ควรยึดติดถือมั่น เพราะอะไร เพราะว่าสิ่งทั้งหลายนั้นไม่ได้เป็นไปตามความปรารถนา หรือตามความยึดมั่น

ของเรา แต่มันเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยของมัน ถึงเราจะไปยึดมัน ก็ไม่มีผลอะไรต่อตัวความจริง มีแต่จะกระทบกระเทือนต่อตัวเราเอง ทำให้เราแย่งเอง คือ เดือดร้อนเป็นทุกข์

วิธีปฏิบัติที่ถูกต้องคือ เราจะต้องรู้ความจริงของเหตุปัจจัย แล้วไปทำที่เหตุปัจจัย

เพราะฉะนั้น เราจะต้องรู้เท่าทันความจริงว่า สิ่งทั้งหลาย เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของเรา การเข้าไปยึดมั่นถือมั่น ไม่เป็นประโยชน์ และเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ แล้วก็ไม่ทำให้มีผลเป็นจริงขึ้นมาได้

พระพุทธศาสนาจึงสอนให้เรามีอิสรภาพ โดยฝึกตนให้รู้จักที่จะไม่ยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย จนกระทั่งเมื่อรู้ความจริง รู้เท่าทันชัดแจ้งทั่วตลอดแล้ว ก็จะมีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระ

แม้แต่ในขั้นต้นๆ สำหรับการปฏิบัติที่ยังไม่ถึงขั้นเป็นวิมุตติ ก็จะมีลักษณะของการไม่ยึดติดอยู่เสมอ เช่น พระพุทธศาสนาไม่ให้ความสำคัญสูงสุดแก่ศรัทธา การบรรลุจุดหมายของพระพุทธศาสนา หรือการเข้าถึงอิสรภาพ ไม่ขึ้นต่อศรัทธาหรือความเชื่อ แต่จะหลุดพ้นได้เพราะรู้เห็นแจ้งด้วยตนเอง อันนี้เป็นลักษณะของการไม่ยึดติด

เริ่มตั้งแต่ไม่ให้ยึดติดในบุคคล แต่ให้รู้จักพึ่งพาบุคคลในทางที่ถูกต้อง เขาเขาเป็นสื่อในการที่จะนำเราให้เข้าไปหาสัจธรรม ด้วยการเป็นกัลยาณมิตร

หลายท่านคงเคยได้ยินเรื่องพระวักกลี ซึ่งบวชเข้ามาแล้ว ก็พอใจในพระรูปพระโฉมของพระพุทธเจ้ามาก ชอบติดตามพระองค์ไปในที่ต่างๆ เรื่อยไป

พระพุทธเจ้าทรงคอยมองดู และทรงรอให้อิทธิยของพระวักกลีแก่กล้า จนถึงคราวหนึ่งก็ได้ตรัสว่า “ดูก่อนวักกลี เธอจะตามดูทำไมร่างกายที่เปื่อยเน่าได้นี้” แล้วก็ตรัสว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นเห็นธรรม” คือ ให้อ้ายความสนใจ และความติดใจ ออกจากตัวบุคคล ไปหาตัวธรรมหรือสัจธรรม

อันนี้เป็นลักษณะของการที่ไม่ให้ติด ไม่ให้ยึด ในสิ่งทั้งหลาย แม้แต่ในระดับของการปฏิบัติขั้นต้นๆ จนถึงขั้นสุดท้ายก็ให้มีอิสรภาพโดยสมบูรณ์ เรื่องนี้ขอผ่านไปก่อน พูดกันเพียงพอได้เค้าความ

ลักษณะที่ ๗

เป็นศาสนาแห่งปัญญา

ลักษณะที่ ๗ พระพุทธศาสนาถือปัญญาเป็นยอดธรรม หรือเป็นธรรมแกนกลาง ดังพุทธพจน์ว่า *ปัญญาตุตธา สัพเพ ธมฺมา* ธรรมทั้งหลายทั้งปวงมีปัญญาเป็นยอดยิ่ง

พระพุทธศาสนาถือว่าปัญญาเป็นธรรมสูงสุด เป็นตัวตัดสินขั้นสุดท้ายในการที่จะเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา แม้แต่พระนามที่เรียกว่าพระพุทธเจ้า คือ “พุทธะ” ก็หมายถึงตรัสรู้ด้วยปัญญา หรือมีปัญญาตรัสรู้ธรรม

อย่างที่ได้อธิบายเมื่อกี้ว่า พระพุทธศาสนาไม่ใช่ศาสนาแห่งศรัทธา แต่เป็นศาสนาแห่งปัญญา ซึ่งบางทีก็เป็นจุดอ่อน และหลายคนก็ถือว่า เป็นจุดอ่อนของพระพุทธศาสนา เพราะเหตุที่ให้อิสราภาพทางปัญญาแก่คนมาก เมื่อไม่มีการศึกษากันจริงจัง ก็ทำให้ชาวพุทธเป็นคนที่ไม่ค่อยเอาเรื่องเอาราว

ดูง่าย ๆ ในด้านข้อปฏิบัติ ในหมู่ชาวพุทธในเมืองไทย ปัจจุบันนี้ จับไม่ค่อยได้ว่า ชาวพุทธถือข้อปฏิบัติอะไรกันบ้าง จะเอาอะไรเป็นเครื่องกำหนดว่าเป็นชาวพุทธ จะมองเป็นรูปธรรมก็หาไม่เห็น เพราะไปเอาแต่ปัญญา แล้วแต่ใครมีปัญญาพิจารณา จะเลือกปฏิบัติเท่าไหนก็ได้ตามสมควรใจ

เรื่องนี้ต่างจากในศาสนาอื่น ซึ่งส่วนมากเป็นศาสนาแห่งศรัทธา เขาจะบังคับกันเลย ห้ามสงสัย ไม่ต้องถาม ฉันทบอแบบนี้ เธอทำไปก็แล้วกัน เขามีแบบแผนที่กำหนดไว้ชัดเจน และมีข้อปฏิบัติที่ตายตัวว่า ถ้าเป็นศาสนิกของศาสนานั้นจะต้องเชื่อและต้องปฏิบัติอย่างนั้น ๆ

อย่างไรก็ตาม ว่าที่จริง พระพุทธเจ้าได้ตรัสวางแบบแผนไว้ให้แล้ว คือให้เรา มีหลัก ๒ อย่าง ได้แก่ *ธรรมวินัย* อย่างที่ได้พูดไว้ในข้อที่ ๓ ว่า พระพุทธศาสนาประกอบด้วยธรรมกับวินัย

ถ้าปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนากันอย่างแท้จริง ชาวพุทธก็จะเป็นคนเลือนลอย แต่จะมีแบบแผนเป็นของตนเอง แต่เรามองข้ามเรื่องวินัยไปเสีย จึงขาดลักษณะอันนี้ เพราะ *มัวเที่ยวหาธรรม แต่ไม่นำพาเรื่องวินัย*

ส่วนที่มีหลักว่าปัญญาเป็นสำคัญนั้น ก็เพราะว่า ปัญญาเป็นตัวตัดสินใจในการเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา

มนุษย์เรามีประสบการณ์ในเรื่องศาสนากันมาเป็นเวลายาวนาน มีนักคิดมากมายเกิดขึ้น แล้วก็ค้นคว้าหาหลักความจริง มาสอนมนุษย์ เกิดเป็นลัทธิศาสนาต่างๆ มากมาย ซึ่งอาจแยกประเภทได้ดังนี้

ศาสนาประเภทหนึ่ง ย้ำเรื่อง *ศรัทธา* เขาบอกว่า ให้ฝากชีวิต มอบจิตมอบใจไว้ในองค์เทพสูงสุด แล้วทำตามคำสั่งสอนไป

ไม่ต้องสงสัยอะไรทั้งสิ้น อย่างนี้เป็นศาสนาที่ใช้ศรัทธาเป็นเครื่องตัดสิน ศรัทธาเท่านั้นจะทำให้ท่านเข้าถึงจุดหมายของศาสนา

ศาสนาประเภทที่สอง คือพวกที่ถือ *ศีลวัตร* เป็นตัวตัดสิน พวกนี้จะถือระเบียบแบบแผนกฎเกณฑ์ที่วางไว้ให้ แล้วประพฤติปฏิบัติตามนั้น ถือว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นเข้าถึงจุดหมายของศาสนา ด้วยศีลวัตร ดั่งมีคำในคัมภีร์เรียกว่า *สีเลน สุทธิ* แปลว่า การบริสุทธิ์ด้วยศีล คือเพียงว่ายึดถือศีล ข้อบังคับ ระเบียบ กฎเกณฑ์ อย่างเดียวเท่านั้นให้เคร่งครัดเข้มงวด เมื่อปฏิบัติไปตามนั้นได้จริงแล้ว ก็จะหลุดพ้นถึงจุดหมายของศาสนาได้เอง อันนี้พระพุทธศาสนาเรียกว่า *สีลพตปรามาส* ก็เป็นหลักการของศาสนาประเภทหนึ่ง

ศาสนาประเภทที่สาม ได้แก่พวกที่ยึดเอา *สมาธิ* เป็นตัวตัดสิน คือบำเพ็ญข้อปฏิบัติทางจิตใจ ให้จิตตึ่มด้า จนกระทั่งในขั้นสุดท้าย จิตจะเข้าร่วมกลืนหายกลายเป็นหนึ่งเดียวกับภาวะสูงสุด ซึ่งอาจจะเป็นเทพสูงสุดหรือเป็นปรมาตมันอะไรก็ตาม ศาสนาประเภทนี้มีอยู่ไม่น้อย เป็นศาสนาชั้นที่ประณีตมาก

รวมแล้วก็มี ๓ ประเภทด้วยกัน คือ

๑. พวกปลงศรัทธา มอบจิตฝากใจให้ไปเลย
๒. พวกถือศีลวัตร ตัดสินด้วยความเคร่งครัดเข้มงวด
๓. พวกถือสมาธิ มุ่งให้จิตตึ่มด้าเข้าร่วมกับภาวะสูงสุด

แต่พระพุทธศาสนา ไม่ได้ถืออย่างนั้น พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญทั้งแก่ศรัทธา ทั้งแก่ศีลวัตร และแก่สมาธิ ถือว่าเป็นปัจจัยที่ขาดไม่ได้ ในการเข้าถึงจุดหมาย แต่ไม่ใช่ตัวตัดสิน

อันนี้เป็นข้อที่ควรต้องระวัง ไม่ใช่ว่า พระพุทธศาสนาจะไม่ให้ความสำคัญแก่สิ่งเหล่านั้น ทั้งศรัทธา ศีลวัตร และสมาธิ เป็นบาทเป็นฐาน และเป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้

สำหรับ**ศรัทธา**นั้น พระพุทธเจ้ายังเคยตรัสว่า *สทฺถาย ตรติ โอิหิ* แปลว่าบุคคลยอมข้ามโอชะได้ด้วยศรัทธา ข้ามโอชะอะไร ข้ามโอชะสงสารก็คือข้ามวิภวสงสาร หมายความว่าพ้นจากการเวียนว่ายในความทุกข์ แสดงว่าพระพุทธเจ้ายอมรับว่าเราจะพ้นทุกข์ได้ด้วยศรัทธา นี่ถ้ามองเห็น ๆ เราก็บอกว่า เอาแค่ศรัทธาก็พอ

ในกรณีของ**ศีล** ก็สามารถอ้างคำบาลีอีกแห่งหนึ่ง เวลาพระให้ศีลจบท่านก็สรุปทุกครั้งว่า *สีเลน สุคตฺติ ยนฺตฺติ สีเลน โภค-สมฺปทา สีเลน นิพฺพตฺติ ยนฺตฺติ* บอกว่า บุคคลยอมไปนิพพาน คือ นิพพุตติ ด้วยศีล อ้าว! ถึงนิพพานได้ด้วยศีลแล้วนี่ ก็แสดงว่า ยอมรับว่าศีลทำให้ไปนิพพานได้ พอแล้ว

สำหรับ**สมาธิ**ก็มีตัวอย่างคำสอนมากมาย ที่จะยกมาอ้าง ถ้าจะอ้างกันแบบง่าย ๆ ว่าสมาธิก็พอที่จะถึงนิพพาน ก็สามารถยกตัวอย่างนิพพานขั้นต้น ๆ อย่างที่เรียกว่า นิโรธ

ในนิโรธ & มีวิกขัมภนนิโรธเป็นข้อแรก ได้มานสมาบัติก็ถือว่าถึงวิกขัมภนนิโรธ หรือในพระไตรปิฎก ที่พระพุทธเจ้าตรัส

เรื่องตทั้งคนิพพาน และทิวฐฐัธมมนิพพาน พระพุทธเจ้ายังตรัสว่า ปฐมณานกัตาม ทุตติยณานกัตาม จนกระทั่งถึงเนวสัณญานา- สัณญายตนะ ซึ่งเป็นสมาธิในระดับประณีต สูงขึ้นไปโดยลำดับนี้ แต่ละอย่างเป็นนิพพานได้โดยปริยาย พระองค์ตรัสไว้เช่นนั้น แต่ยังไม่ใช่ตัวแท้ตัวจริง

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่หลักกรรมเหล่านั้น แต่พระองค์ย้ำว่าปัญญาที่แหละเป็นตัวตัดสิน ศรัทธาก็เพื่อปัญญา ศีลวัตรก็เพื่อประคับประคองจนกระทั่งเกิดปัญญา โดยเฉพาะ ศีลวัตรนั้นช่วยให้เกิดสมาธิ สมาธิก็ต้องนำไปสู่ปัญญา ถ้าไม่อย่างนั้น ก็เป็นเพียงสมาธิที่นำไปสู่ภาวะดีมดำทางจิตเท่านั้น เป็นเรื่องของสมณะ ไม่ถึงนิพพาน

ตกลงว่า จะต้องให้ถึงขั้นสูงสุดคือปัญญา มีอุปมาเหมือนอย่างจะตัดต้นไม้ เราต้องมีอะไรบ้าง ขอให้คิดดู

๑. เราจะต้องโน้มจิตใจโน้มตัวเข้าไปหาการตัดต้นไม้ นั่นใจเอาตัวกับการที่จะตัดต้นไม้ แล้วมุ่งเข้าไปที่ต้นไม้
๒. ต้องมีที่เหยียบยัน ถ้าตัวเราไม่มีที่ยืน ไม่มีที่ยืนตั้งตัวไว้ เราก็ทำอะไรไม่ได้
๓. ต้องมีกำลัง ในการที่จะยกมีดขวานขึ้นตัด
๔. ต้องมีมีดขวานที่คม หรืออุปกรณ์ที่ใช้ตัดได้

ในอุปมานี้ การหันหน้ามุ่งเข้าไปหาสิ่งนั้น ก็คือ *ศรัทธา* พื้นดินที่เหยียบยันก็ตรงกับที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เสมอว่า *ศีล* เปรียบ

เหมือนพื้นดินเป็นที่เหยียบย่ำ ทำให้เราทำงานการได้ ประการที่ ๓ เรียกว่าแรงกำลังของเราในการหยิบยกมีดขวานขึ้นมาตัด นั่นก็คือสมาธิ แล้วสุดท้ายตัวมีด หรือขวานที่คมนั้นก็คือ ปัญญา

ตัวที่ตัด ที่ทำให้ขาดทำให้หลุด ทำให้สำเร็จกิจ คืออะไร คือมีดหรือขวาน มีดขวานนั้นเป็นตัวตัด ทำให้งานสำเร็จบรรลุจุดหมาย แต่ถ้าเราไม่มีสามอย่างแรก ทั้งที่มีมีดมีขวานเราก็ตัดไม่ได้ เพราะฉะนั้น สามอย่างแรกก็ขาดไม่ได้ แต่ตัวตัดสินคืออันที่สี่ ได้แก่ตัวปัญญา

พระพุทธศาสนาสอนว่า ปัญญาเป็นตัวตัดสิน จึงถือว่าปัญญาเป็นคุณธรรมสำคัญ เป็นเอก ปัญญาในขั้นสูงสุดคือปัญญาในขั้นที่จะทำงานรู้เท่าทันสังขารธรรม ที่จะตัดสังโยชน์เครื่องผูกมัดตัวไว้กับวัฏฏสงสาร ไว้กับความทุกข์ ได้แก่ปัญญาที่มีชื่อเรียกเฉพาะว่า วิปัสสนา

วิปัสสนาก็คือปัญญานั้นแหละ แต่เป็นปัญญาในระดับหนึ่งประเภทหนึ่ง ทำหน้าที่อย่างหนึ่ง ซึ่งเราเรียกชื่อเฉพาะว่าเป็นวิปัสสนา

วิปัสสนานี้เป็นข้อปฏิบัติจำเพาะในพระพุทธศาสนา เพราะฉะนั้น จึงบอกว่า ปัญญา โดยเฉพาะที่เรียกชื่อว่า วิปัสสนานี้ เป็นลักษณะพิเศษของพระพุทธศาสนา มีเฉพาะในพระพุทธศาสนา

ปัญญานี้เป็นแกนกลางที่ร้อยประสานอยู่ในหลักพระพุทธศาสนา ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในที่ต่างๆ อย่างเช่นหลักการทั่วไปที่ตรัสไว้ในคาถาว่า พหุ เว สรณํ ยนฺติ ปพฺพตานิ วนานิ จ เป็นต้น

คาถานี้มีใจความว่า คนทั้งหลายถูกภัยคือความกลัวคุกคามแล้ว ย่อมยึดถือสิ่งทั้งหลายมากมายเป็นสรณะ เช่นยึดเอาเจ้าป่าเจ้าเขาต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่พึ่ง แต่สิ่งเหล่านั้น ไม่ใช่สรณะอันเกษม คนยึดถือสิ่งเหล่านั้นเป็นสรณะแล้ว ไม่สามารถพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้

ส่วนผู้ใดถึงพระรัตนตรัย ยึดเอาพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะแล้ว มองเห็นอริยสัจจ ๔ คือพิจารณาด้วยปัญญา รู้เข้าใจสัจธรรม รู้จักทุกข์ รู้ตัวปัญหา รู้เหตุของปัญหา รู้จักจุดหมายของตนเองที่เป็นความดับทุกข์แล้ว ปฏิบัติตามมรรคาที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นทางสายกลาง ดับทุกข์ได้ อันนั้นจึงจะเป็นสรณะที่แท้จริง อันเกษม

เรื่องพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ หรือสรณะ ๓ นี้มีความหมายอย่างไร เป็นเรื่องที่จะต้องทำความเข้าใจกันต่อไปให้ชัดเจนอย่างน้อยจะต้องเข้าใจว่าการยึดถือพระรัตนตรัยเป็นสรณะ จะนำไปสู่การมองเห็นอริยสัจจ ๔ อย่างไร

แต่ในที่นี้ต้องการพูดแค่นี้ให้เห็นว่าท่านเน้นความสำคัญของปัญญา และปัญญาโดยเฉพาะขั้นที่ทำลายกิเลส คือ วิปัสสนา

ลักษณะที่ ๘

สอนหลักอนัตตา

ลักษณะที่ ๘ พระพุทธศาสนาประกาศหลักสำคัญเกี่ยวกับความจริงของสิ่งทั้งหลาย หรือของสภาวะธรรมต่างๆ เรียกว่าหลัก **อนัตตา**

หลักอนัตตานี้เป็นหลักที่ใหม่ ไม่เคยมีผู้ค้นพบมาก่อน ความยึดติดในอัตตาหรือตัวตน เป็นสิ่งที่ฝังลึกแนบแน่นในจิตใจ มนุษย์เป็นอย่างมาก มนุษย์จะรักษา หวงแหนความรู้สึกผูกพันในอัตตานี้ไว้ อย่างเหนียวแน่นที่สุดเท่าที่จะทำได้

แม้แต่เมื่อหันมาค้นคว้าสังขธรรมในทางศาสนา เขาก็จะต้องเพียรพยายามที่จะรักษาอัตตานี้ไว้ให้ได้ เพราะฉะนั้น นักคิดทั้งหลายจึงพัฒนาภาพอัตตาที่ยึดไว้นั้นให้ประณีตยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ

จะเห็นว่า ในศาสนาต่างๆ มีแต่คำสอนที่ให้พยายามเข้าหาอัตตา เข้าถึงอัตตา ปรากฏว่ามีศาสนาเดียวคือพระพุทธศาสนาเท่านั้น ที่สอนหลักอนัตตา ที่ประกาศว่าในที่สุดแล้วสิ่งทั้งหลายไม่ใช่อัตตา ไม่สามารถยึดถือเป็นอัตตาได้

พระอรรถกถาจารย์บอกว่า ศาสดาต่างๆ ในหลายศาสนา รู้หลักอนิจจังแล้ว รู้หลักทุกขังแล้ว เพราะฉะนั้น หลักอนิจจัง และ

ทุกขังจึงมีในศาสนาอื่นที่มีความก้าวหน้าในทางสติปัญญาด้วย แต่ไม่มีศาสนาใดอื่นที่ประกาศหลักอนัตตา ฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงเป็นหลักคำสอนเดียว ที่ทวนกระแส ย้อนทางของจิตใจ สลายความยึดติดติดห่วงแหวนของมนุษย์

การที่จะมองเห็นสภาวะที่เป็นอนัตตานี้ บ่งบอกถึงการที่ต้องมีปัญญา คือการมีปัญญารู้เท่าทันคติธรรมดา เห็นแจ้งความจริงของสิ่งทั้งหลายที่ดำรงอยู่และเป็นไปตามธรรมดาของมัน อันมีอยู่ตามสภาวะ ไม่มีใครที่จะไปเป็นเจ้าของ สั่งบังคับให้เป็นไปตามใจปรารถนาได้ ไม่ว่าจะป็นรูปธรรมหรือนามธรรม แม้กระทั่งนิพพาน

ที่เห็นได้ง่ายก็คือ สิ่งทั้งหลายทั้ๆ ไป ที่เรียกว่าสังขาร หรือเอาคำคุ้นๆ คือขันธ์ ๕ สิ่งเหล่านี้ก็เป็นไปตามธรรมดาของมัน คือมันไม่เป็นไปตามใจชอบหรือตามใจอยากของใคร แต่มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย

ในขันธ์ ๕ นั้น ไม่มีตัวคงที่ ที่เป็นตัวบันดาลเป็นตัวบังคับ สิ่งทั้งหลายให้เป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่มันประกอบขึ้นจากปัจจัยย่อยๆ มาประมวลงันเข้า และปัจจัยต่างๆ แต่ละอย่างนั้นอาศัยสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน แล้วก็เป็นไปตามเหตุปัจจัย

ในความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันนั้น ไม่มีสิ่งโดยลำพังตัวของมันเอง ไม่มีใครหรืออะไรจะเป็นเจ้าของครอบครองหรือสั่งบังคับบัญชามันได้ นี่คือหลักความจริงที่เรียกว่าอนัตตา ในระดับของสังขารทั่วไป

การไม่ยึดติดในอัตตา จะไปสัมพันธ์กับหลักที่ไม่ให้ยึดติด ถือมันด้วยความปรารถนาของตัวตน แต่ให้รู้เท่าทันว่า สิ่งทั้งหลาย นั้น เราจะให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ตามความปรารถนาไม่ได้ คือเราจะเอาความปรารถนาของตัวตนนี้ ไปบังคับสิ่งทั้งหลายให้เป็นไปตามที่เราต้องการไม่ได้ เพราะว่าสิ่งทั้งหลายดำรงอยู่และเป็นไปตามธรรมชาติของมัน คือดำรงอยู่ตามสภาวะอย่างนั้นๆ หรือไม่ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ซึ่งเราจะต้องเรียนรู้เหตุปัจจัยของมัน แล้วไปทำไปแก้ที่เหตุปัจจัย

อนัตตานี้จะโยงไปหาหลักสำคัญของพระพุทธศาสนาในข้อต่อไปด้วย

พึงสังเกตว่า ในพระพุทธศาสนา ท่านสอนเรื่องการทำลายความเห็นผิดเกี่ยวกับอัตตานี้มากมาย จะเป็นพระโสดาบัน ก็ต้องทำลายสักกายทิฏฐิ คือความเห็นว่าเป็นตัวของตนได้ ต้องถอนอัตตานุทิฏฐิ คือความตามเห็นว่าเป็นตัวเป็นตนได้ ต้องถอนอัตตวาพาทาน คือการยึดมั่นในความถือตัวตนได้

อันนี้แสดงว่าหลักอนัตตามีความสำคัญเป็นอย่างมาก เป็นหลักการที่จะนำไปเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ผู้ที่จะเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา จะต้องมีปัญหาถึงขั้นเห็นความเป็นอนัตตานี้

ลักษณะที่ ๙

มองตามเหตุปัจจัย

ลักษณะที่ ๙ พระพุทธศาสนามีลักษณะข้อต่อไปที่คล้ายกับหลักอนัตตา คือการมีทัศนคติที่มองสิ่งทั้งหลายตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย

ได้พูดแล้วว่า หลักอนัตตานั้น ในระดับของสังขตธรรม โยงมาหาหลักความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ซึ่งบ่งชี้ว่า สิ่งทั้งหลายไม่มีอยู่โดยลำพังตน แต่อิงอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นไปตามเหตุปัจจัย คล้ายๆ กับหลักสัมพัทธภาพ (relativity) ในพระพุทธศาสนาหลักนี้ก็คือ *อิทัปปัจจยตา* ที่นิยมเรียกว่า *ปฏิจจสมุปบาท*

ความสัมพันธ์หรือความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนี้ เป็นหลักสำคัญของวิปัสสนาด้วย การปฏิบัติให้ปัญญาเห็นแจ้งเกิดเป็นวิปัสสนานั้น จะทำให้มองเห็นความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนี้ และหลักปฏิจจสมุปบาท หรืออิทัปปัจจยตานี้ ก็เป็นภูมิธรรมของวิปัสสนา เรียกว่าวิปัสสนาภูมิอย่างหนึ่ง

ธรรมทั้งหลายนั้น สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน เช่นขันธุ์ & เมื่อวิเคราะห์แยกแยะองค์ประกอบออกไป ก็ทำให้เห็นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย และรู้ว่า ขันธุ์ & นั้นก็เป็นไปตามหลักอิทัปปัจจยตา

นี่เอง

หลักความสัมพันธ์ที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนี้แหละ เป็นหลักที่แสดงลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา ถึงขั้นที่พระพุทธเจ้าเคยตรัสว่า การเห็นปฏิจสุมุปปาทนั้นแหละคือการเห็นธรรม ตามพุทธพจน์ที่ว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจสุมุปปาท ผู้นั้นเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นปฏิจสุมุปปาท”

อย่างน้อยชาวพุทธจะต้องมีทัศนคติ ที่มองสิ่งทั้งหลายตามเหตุปัจจัย แม้แต่เรื่องกรรม ก็สอนให้เรา มีทัศนคติหรือท่าทีนี้

กรรมนั้นก็คือหลักของความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ในแง่ที่เกี่ยวข้องกับการกระทำของมนุษย์ การกระทำของมนุษย์ ก็เป็นไปตามกฎเกณฑ์แห่งความเป็นเหตุเป็นผลเหมือนกัน คือกระทำเหตุอย่างนี้ เมื่อปัจจัยพร้อม ก็เกิดผลอย่างนี้ แต่จำกัดเฉพาะในแง่การกระทำของมนุษย์ เรียกว่าหลักกรรม หรือ*กรรมนิยาม*

ถ้าเป็นหลักเหตุปัจจัยทั่วไป เรียกว่า *ธรรมนิยาม* หลักเรื่องปฏิจสุมุปปาทก็ตาม เรื่องไตรลักษณ์ก็ตาม พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่าเป็นธรรมนิยาม คือเป็นกฎเกณฑ์แห่งธรรม โดยเฉพาะความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง

ลักษณะที่ ๑๐

เชื่อว่ามนุษย์ประเสริฐด้วยการฝึกฝนพัฒนา

ลักษณะที่ ๑๐ พระพุทธศาสนามีลักษณะสำคัญอย่างหนึ่ง คือ ยืนยันในศักยภาพสูงสุดของมนุษย์

“ศักยภาพ” เป็นศัพท์สมัยใหม่ ที่ยืมมาใช้ เดิมนั้นเราพูดว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้

พระพุทธศาสนายอมรับความสำคัญของมนุษย์ว่ามีภาวะ เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และฝึกได้จนถึงขั้นเป็นสัตว์ประเสริฐ

มองอีกแง่หนึ่ง ก็ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องฝึก และจะ ประเสริฐสุดได้ด้วยการฝึก มนุษย์จึงมีศักยภาพสูงสุดในการฝึก ซึ่ง หมายถึงการพัฒนาตน

ถ้ามนุษย์ไม่พัฒนาตน หรือไม่ฝึกตนแล้ว ก็จะเป็นสัตว์ที่ ต่ำทรามที่สุด มนุษย์แพ้สัตว์ดิรัจฉานในด้านสัญชาตญาณ สัตว์ ดิรัจฉานทั้งหลายส่วนมาก พอเกิดมาก็ดำรงชีวิตได้ด้วยสัญชาต- ญาณ มันอยู่กับพ่อแม่คนเดียว ก็รู้จักเป็นอยู่ รู้จักหากิน ดำรงชีวิต ได้เลย

ส่วนมนุษย์นั้นไม่ได้เรื่อง ทำไม่ได้สักอย่าง ถ้าปล่อยก็แทบ จะตายทันที ต้องเอาใจใส่เลี้ยงดู ฝึกสอน จึงอยู่รอดและเจริญเติบโตได้ นับว่าตรงกันข้าม

แต่มนุษย์มีศักยภาพที่พัฒนาตนได้ เมื่อพัฒนาแล้วก็ป็นสัตว์ที่ประเสริฐสุด สัตว์อื่นนั้นพัฒนาได้ อย่างเก่งแค่เป็นละครสัตว์หรือเอามาให้มนุษย์ใช้งาน เป็นได้สองอย่าง

แต่ว่าที่จริง ถึงเป็นละครสัตว์ก็คือให้มนุษย์เอามาใช้งานนั้นแหละ ได้อย่างดีก็ให้มนุษย์ใช้งาน เอามาเป็นลิงขึ้นต้นไม้พร้าวบ้าง เอามาเป็นช้างลากซุงบ้าง เป็นม้าลากรถ หรือขี่เดินทางไกลบ้าง เป็นสุนัขตำรวจบ้าง ฯลฯ และที่ฝึกให้ทำอย่างนั้นได้ ก็ต้องอาศัยมนุษย์ฝึกให้

แต่มนุษย์นั้นฝึกตนเองได้ และฝึกแล้วประเสริฐสุด ดังพุทธพจน์ว่า *ทनुโต เสฏฺโง มนุสฺเสสุ* ผู้ที่ฝึกแล้ว เป็นผู้ประเสริฐสุด ในหมู่มนุษย์ และ *วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน โส เสฏฺโง เทวมานุเส* ผู้ที่ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ คือฝึกดีแล้วนี้ ประเสริฐสุดทั้งในหมู่เทพ และบรรดามนุษย์ คือ ไม่เฉพาะระหว่างมนุษย์เท่านั้น แม้แต่กับเทพทั้งหลาย มนุษย์ที่ฝึกดีแล้วยังสูงกว่า

อีกแห่งหนึ่งที่น่าจดจำมากกว่า *มนุสฺสมฺภูตํ สมฺพุทฺธํ อุตฺตมฺภูตํ สมหิตํ . . . เทวาปี นมฺสฺสนฺติ* บอกว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั้งที่เป็นมนุษย์นี้ แต่ฝึกพระองค์ดีแล้ว แม้เทพทั้งหลายก็น้อมนมัสการ

มีคาถาพุทธภาษิตมากมายที่ตรัสย่ำว่า บุคคลที่ฝึกตนดีแล้ว พัฒนาศักยภาพดีแล้ว แม้แต่เทวดาและพรหมก็เคารพบูชา

พระพุทธเจ้าได้ทรงทำกิจสำคัญอย่างหนึ่ง คือ *การประกาศอิสรภาพให้แก่มนุษย์*

ในสมัยพุทธกาลนั้น มนุษย์พากันฝากชีวิตจิตใจ มอบชะตากรรมของตนให้แก่เทพทั้งหลาย ถือว่าเทพเจ้าทั้งหลายเป็นผู้บันดาลชะตากรรมของมนุษย์ มนุษย์มีหน้าที่บวงสรวงอ้อนวอนทำการสังเวยต่างๆ ขอร้องเทพเจ้าให้ยกเว้นปลดปล่อย ให้พ้นจากโทษเคราะห์ต่างๆ และขอให้อำนาจลาภผล ประทานรางวัลสิ่งที่ต้องการ จนถึงกับมีการบูชาัญญ เอามนุษย์เอาสัตว์มาฆ่าบูชาเทพเจ้า

พอพระพุทธเจ้าประสูติ พระองค์ก็ทรงประกาศอิสรภาพให้แก่มนุษย์ทันที ทรงเปล่งอาสภิวาจาว่า *อคฺโคดมสมฺมิ โลกฺสุส เสฏฺฐโฆมสมฺมิ โลกฺสุส เสฏฺฐโฆมสมฺมิ โลกฺสุส* เราเป็นพี่ใหญ่ เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้เลิศแห่งโลก

นี่คือวาจาประกาศอิสรภาพของมนุษย์ ที่พระพุทธเจ้าประกาศแทนมนุษย์ทั้งหลาย บอกให้รู้ว่า ต่อไปนี้มนุษย์มีอิสรภาพแล้ว เราเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ พัฒนาได้ ไม่ต้องฝากชะตากรรมไว้กับเทพเจ้า ไม่ต้องบวงสรวงอ้อนวอนรอให้เทวดาโปรดปราน

ถ้าเราฝึกตนเอง แม้แต่เทวฤทธิ์ มนุษย์ก็มีได้ มนุษย์ที่ฝึกแล้ว มีมนุษยฤทธิ์ที่ประเสริฐ เหนือกว่าเทวฤทธิ์ เพราะฉะนั้น อย่าได้ประมาทศักยภาพของตนเอง

มนุษย์นั้นมีความโน้มเอียงอย่างหนึ่ง คือ คอยจะประมาทในศักยภาพของตนเอง จึงมีหวังพึ่งปัจจัยภายนอก

พระพุทธเจ้าทรงนำทางไว้แล้วให้เรานับถือตนเอง แต่อย่าหยิ่งลำพอง อย่างนี้ที่เราเป็นมนุษย์ประเสริฐแล้ว แต่ต้องระลึกที่จะฝึกฝนต้องพัฒนาตนอยู่เสมอ การที่ถือว่าตนเองเป็นสัตว์ที่จะต้องฝึกฝนพัฒนา จะทำให้เราเป็นคนอ่อนน้อมถ่อมตน พระพุทธเจ้าสอนให้เราทุกคนอ่อนน้อมถ่อมตน เพราะเราเป็นสัตว์ที่จะต้องฝึกต้องพัฒนา

แต่ในเวลาเดียวกันนั้น พร้อมกับความอ่อนน้อมถ่อมตน ก็จะมีความมั่นใจในตนเองด้วยว่า เรามีศักยภาพที่พัฒนาได้

นี่คือหลักของพระพุทธศาสนา ที่พระพุทธองค์ได้ประทานไว้แล้ว อันเป็นไปตามสังขารม เราจะต้องยึดหลักการนี้ไว้เป็นสำคัญ

พระพุทธศาสนาสอนว่า มนุษย์พอเริ่มต้นเป็นชาวพุทธ ก็ต้องมี*โพธิสัตถา* (เรียกเต็มว่า ตถาคตโพธิสัตถา) เชื่อในปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต คือเชื่อในปัญญาที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพระพุทธเจ้า เราก็ต้องพัฒนาปัญญาของเราสิ

ถ้าเราพัฒนาปัญญาแล้ว เราก็เป็นพระพุทธเจ้าได้

ถ้าเป็นพระพุทธเจ้าก่อนคนอื่น แล้วบำเพ็ญพุทธกิจ ประกาศพระศาสนาด้วย ก็เป็นพระสัมมาสัมพุทธะ

ถ้าเป็นพระพุทธเจ้าด้วยปัญญาค้นพบธรรมด้วยตนเอง แต่ไม่ประกาศธรรมทั่วไป ก็เป็นพระปัจเจกพุทธะ

ถ้าเป็นพระพุทธเจ้าตามอย่างพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็เป็น
อนุพุทธะ

แม้แต่ยังไม่เป็นพระพุทธเจ้าที่ตัดกิเลสได้สิ้นเชิง แต่มี
ความรู้ดี ท่านยังยกย่องให้เป็นสุตพุทธะ

เราทุกคนสามารถเป็นพุทธะได้ แต่ขั้นแรกจะต้องมีตถาคต
โพธิสัตว์ เชื่อในปัญญาตรัสรู้ที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพุทธะนั้น

พระพุทธเจ้าตรัสว่านี่เป็นศรัทธาเบื้องต้นที่ชาวพุทธจะ
ต้องมี เพราะฉะนั้น ชาวพุทธจะต้องเริ่มต้นด้วยการเชื่อในศักยภาพ
ของมนุษย์ที่พัฒนาได้

สาระสำคัญของศักยภาพก็คือปัญญา ดังที่ว่าปัญญาซึ่ง
สามารถพัฒนา จนกระทั่งตรัสรู้เป็นพุทธะได้ ซึ่งเป็นสัตว์ประเสริฐ
ที่แม้แต่ทวยเทพและประดามนุษย์ทั้งหลายต้องบูชา เป็น *สตถา*
เทวมนุสุสานิ คือพระพุทธเจ้านั้น ทั้งที่เป็นมนุษย์ แต่ทรงเป็น
ศาสดาทั้งของหมู่มนุษย์ และของเหล่าเทวดา

ชาวพุทธทั้งหลายจะต้องจำหลักการนี้ไว้ และระลึก
ตระหนักว่า มนุษย์อย่าดูถูกตนเอง ต้องมั่นใจในตนเอง ต้องนับถือ
ตนเองอย่างมีความอ่อนน้อมถ่อมตน

อันนี้คือลักษณะของพระพุทธศาสนาที่ว่า *เชื่อในศักยภาพ*
สูงสุดของมนุษย์ผู้เป็นสัตว์ที่ฝึกได้

ลักษณะที่ ๑๑

เป็นศาสนาแห่งการศึกษา

ลักษณะที่ ๑๑ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการศึกษา ที่นำเอาการศึกษาเข้ามาเป็นสาระสำคัญ เป็นเนื้อแท้ของการดำเนินชีวิต และทำให้การดำเนินชีวิตของมนุษย์เป็นการศึกษา

หลักการปฏิบัติในพระพุทธศาสนาทั้งหมดนั้น เรียกว่าอะไร เรียกว่า *มรรค*

มรรค แปลว่าอะไร มรรคแปลว่าทาง ทางคือทางอะไร คือทางดำเนินชีวิต ซึ่งไม่ใช่ทางเดินที่เป็นรูปธรรมอย่างถนนเท่านั้น

พระพุทธเจ้าตรัสเรียกมรรคนี้อย่างหนึ่งว่าเป็น พุรหมจริย หรือ พรหมจริยะ บางทีเราใช้คำว่าพรหมจรรย์ “พรหมจริย = จริย (คือ จริยธรรม) + พรหม (อันประเสริฐ)” มรรค หรือทางดำเนินชีวิตนี้เป็นพรหมจริยะ คือ เป็นจริยธรรมอันประเสริฐ

จริยกรรม แปลว่าอะไร จริย มาจาก จร ซึ่งแปลว่าเดิน เช่น จราจร=เดินไปเดินมา พเนจร=เดินไปในป่า จรไปในันจรไปนี่เรียกว่า เดินทาง เพราะฉะนั้น จร ก็คือเดินทาง

“จริย” แปลว่าการเดินทาง การเดินทางที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ เดินทางที่เป็นถนน เป็นต้น แต่ถ้าเดินทางที่เป็นนามธรรม ก็คือเดินทางชีวิต จริย ก็คือการเดินทางชีวิต หรือการดำเนินชีวิต

เพราะฉะนั้น จริยธรรมก็คือหลักการดำเนินชีวิต พรหม แปลว่าที่ประเสริฐ รวมกันเป็น พรหมจริย คือหลักการดำเนินชีวิตที่ประเสริฐ ซึ่งได้แก่มรรคมีองค์ ๘ ประการอันประเสริฐ มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น มีสัมมาสมาธิเป็นปริโยสาน

ที่นี้ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ จัดเป็นพวกหนึ่งเรียกว่า ปัญญา

สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ จัดเป็นประเภทหนึ่งเรียกว่าศีล

แล้วก็สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ จัดเป็นหมวดหนึ่งเรียกว่าสมาธิ

เป็นอันว่า มรรคมีองค์ ๘ ประการนี้จัดเป็นประเภทได้สาม เรียกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเรียกชื่ออย่างหนึ่งว่า ไตรสิกขา

สิกขา นั้นแปลว่าศึกษา สิกขา เป็นบาลี สันสกฤตเป็น ดิคุษา เป็นไทยว่า ศึกษา สิกขา หรือ ศึกษา เป็นคำๆ เดียวกัน ฉะนั้น หลักปฏิบัติในพระพุทธศาสนา จึงเรียกชื่ออย่างหนึ่งว่าการศึกษา

การศึกษา นี้มีองค์ประกอบ ๓ ส่วน คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งก็คือการประมวลองค์ประกอบของมรรคมีองค์ ๘

ตกลงว่า การดำเนินชีวิต หรือหลักการดำเนินชีวิตอันประเสริฐ ก็เป็นอันเดียวกับการศึกษา พุดง่าย ๆ ว่า ชีวิตที่ดีงาม คือ **ชีวิตแห่งการศึกษา**

เป็นอันว่า **การศึกษา** ก็คือการฝึกฝนให้มีการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ได้แก่ **ไตรสิกขา** และ **ไตรสิกขา** ก็คือการฝึกให้เรามีการดำเนินชีวิตตาม **มรรค** คือให้เรามี **พรหมจริยะ** พร้อมกันนั้น การที่เราฝึกตนให้ดำเนินใน **พรหมจริยะ** หรือดำเนินตาม **มรรค** ก็คือเราบำเพ็ญ **ไตรสิกขา**

เพราะฉะนั้น การฝึกฝนพัฒนาตนในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ก็คือ **การศึกษา** และ **การศึกษาก็คือการฝึกตนให้ดำเนินในทางชีวิตที่ถูกต้อง** **มรรคก็เป็นสิกขา** **สิกขาก็เป็นมรรค**

สิกขาก็คือการฝึกฝนพัฒนาตนให้ดำเนินตามมรรค การฝึกตนให้ดำเนินตาม **มรรค** ก็คือ **สิกขา**

มรรค คือ วิถีชีวิตอันประเสริฐ ถ้าจะแปลให้สมสมัย ก็คือการดำเนินชีวิตที่ดีงาม ดังนั้น **สิกขา** หรือ **การศึกษา** จึงแปลว่า การพัฒนาตนในการดำเนินชีวิตที่ดีงาม เพราะฉะนั้น การดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา ก็ต้องดำเนินให้ถูกต้อง โดยปฏิบัติตามหลัก **ไตรสิกขา** การศึกษาจึงเป็นเรื่องของการดำเนินชีวิตทั้งหมด และการดำเนินชีวิตทั้งหมดของเราก็อยู่ในเรื่องของการศึกษา

การศึกษาตลอดชีวิต จึงมีในพระพุทธศาสนาตั้งแต่ไหนแต่ไรมาแล้ว ถ้าพูดให้กระชับก็ว่า **ชีวิตคือการศึกษา**

ตราบใดที่ยังไม่เป็น อเสขะ คือยังไม่เป็นพระอรหันต์ ก็ต้องดำเนินชีวิตให้ถูกต้อง โดยปฏิบัติตามไตรสิกขาเพื่อฝึกตนให้ดำเนินชีวิตตามมรรค ดังได้กล่าวมานี้

เพราะฉะนั้น ลักษณะอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา ก็คือ เป็นศาสนาแห่งการศึกษาดังได้กล่าวมา

อนึ่ง ลักษณะที่ ๑๑ นี้ โยงกับลักษณะที่ ๑๐ ด้วย กล่าวคือ สิกขาหรือการศึกษา แปลว่า การฝึกฝนพัฒนา และการฝึกฝนพัฒนาตนนั้น อิงอาศัยความเชื่อที่ว่า มนุษย์มีศักยภาพที่พัฒนาได้ หรือว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐได้ด้วยการฝึกฝนพัฒนา

เมื่อฝึกฝนพัฒนาด้วยไตรสิกขา ให้ชีวิตดำเนินตามวิถีแห่งมรรค ในที่สุดก็จะบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตที่ดีงาม เป็นสัตว์ประเสริฐ มีคุณสมบัติบริบูรณ์ มีทั้งปัญญาที่ยังรู้จักรรรณ เป็นอิสระ ดำเนินชีวิตด้วยสันติสุข และน้อมชีวิตของตนออกไปด้วยกรุณาเพื่อประโยชน์สุขและอิสรภาพของเพื่อนร่วมโลก

ลักษณะที่ ๑๒

ให้ความสำคัญ ทั้งแก่ปัจจัยภายใน และปัจจัยภายนอก

ลักษณะที่ ๑๒ พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญ ทั้งแก่ปัจจัยภายใน และปัจจัยภายนอก

ลักษณะนี้ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา เป็นหลักที่เนื่องกันกับการศึกษานั้น

ในการพัฒนาตน และในการดำเนินชีวิตของคนนั้น พระพุทธศาสนาเน้นหนักในหลักการที่คล้ายกับหลักข้างต้น ที่ให้มีคุณภาพ คือความสมดุลหรือความพอดี โดยให้ความสำคัญทั้งแก่ธรรมและแก่วินัย ในที่นี้ ก็เช่นเดียวกัน พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญทั้งแก่ปัจจัยภายใน และปัจจัยภายนอก ในการฝึกคนชั้นก่อนมรรค คือในขั้นต้นที่จะนำเข้าสู่มรรค

กล่าวคือ ในการที่จะมีสัมมาทิฐิ ซึ่งเป็นองค์แรกของมรรค มีปัจจัย ๒ ประการ ที่จะช่วยให้คนมีสัมมาทิฐิ คือ

๑. *ปรโตโฆสะ* แปลว่า อิทธิพลหรือเสียงจากภายนอก
๒. *โยนิโสมนสิการ* แปลว่า การทำในใจโดยแยบคาย การพิจารณาโดยแยบคาย รู้จักคิด คิดเป็น

นี่เป็นปัจจัย ๒ อย่างที่ทำให้เกิดสัมมาทิฏฐิ ซึ่งเป็นองค์ประกอบเริ่มแรกของมรรค และเป็นจุดเริ่มของการศึกษาที่ถูกต้อง พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่ปัจจัยทั้งภายในและภายนอกไม่ดึงไปข้างเดียว

เรามักมีการโต้เถียงกันในเรื่องนี้ว่า สภาพแวดล้อมสำคัญหรือตัวบุคคลสำคัญ ภายในหรือภายนอกสำคัญ แต่การเถียงกันในเรื่องนี้ไม่รู้จักสิ้นสุด เพราะจะเอาอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ขัดหลักความจริง เป็นไปไม่ได้ พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญทั้ง ๒ อย่าง

หนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสถึงธรรมที่เป็นบุพนิमित หรือรุ่งอรุณของการดำเนินตามอริยมรรค มี ๗ ประการ ใน ๗ ประการนี้ทรงเน้น ๒ อย่างที่สำคัญมาก ซึ่งเป็นปัจจัยภายในอย่างหนึ่ง ปัจจัยภายนอกอย่างหนึ่ง

ปัจจัยภายนอก ก็คือการมีปรโตโฆสะที่ดี ได้แก่ การมีกัลยาณมิตร มิมิตรที่ดี มีครูอาจารย์ที่ดี มีพ่อแม่ที่ดี ซึ่งให้ความรู้ที่ถูกต้อง เป็นตัวอย่างที่ดี มีแหล่งความรู้ มีสื่อมวลชนที่ให้สติปัญญา เป็นสื่อสารซึ่งให้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์

ตลอดจนในการเจริญสมาธิ ก็มีครูอาจารย์สอนกรรมฐาน ซึ่งเป็นผู้รู้หลักปฏิบัติที่ถูกต้อง เป็นผู้รู้จักนิสัยใจคอของผู้ปฏิบัติ มีอุปายในการที่จะแนะนำ นี้เรียกว่ามีปัจจัยภายนอกที่ดี

นอกจากปัจจัยภายนอกแล้ว ก็ต้องมี**ปัจจัยภายใน**ด้วย คือในส่วนของตัวเองก็ต้องมี**โยนิโสมนสิการ** รู้จักคิด คิดเป็น ถ้าคิดไม่

เป็น ไม่รู้จักคิด ก็ไม่สามารถเอาสิ่งที่กัลยาณมิตรแนะนำไปใช้ ประโยชน์ ถึงจะได้รับฟังคำแนะนำสั่งสอน ก็ไม่รู้จักนำไปใช้ ประโยชน์เพราะไม่มีโยนิโสมนสิการ

พระพุทธรเจ้าไม่ได้อาศัยกัลยาณมิตร แต่มีโยนิโสมนสิการ ก็สามารถเข้าถึงสัจธรรมได้ แต่นั่นเป็นความสามารถพิเศษ

ว่าโดยทั่วไป ต้องเน้นความสำคัญทั้งปัจจัยภายในและ ปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายนอกก็คือ ต้องมีกัลยาณมิตร ปัจจัยภายในก็มีโยนิโสมนสิการ

อีกประการหนึ่ง ว่าโดยความสัมพันธ์กับหลักที่ได้เน้นมาแล้ว วินัยเป็นการสร้างสภาพแวดล้อมให้เรามีกัลยาณมิตร คือว่า โดยวัตถุประสงค์ในแง่นี้ วินัยนั้นต้องการสร้างสภาพแวดล้อมให้มี กัลยาณมิตร ที่จะมาช่วยเป็นผู้ชักจูงเราให้เข้าหาธรรมได้

ส่วนโยนิโสมนสิการนั้น เป็นตัวเจาะให้เข้าถึงเนื้อแท้คือ ธรรมเลยทีเดียว

เป็นอันว่า วินัยจัดสภาพแวดล้อมให้มีกัลยาณมิตร และ เมื่อมีโยนิโสมนสิการก็เข้าถึงธรรมได้เลย

หลักการสำคัญในเรื่องนี้ก็คือ ลักษณะที่ให้ความสำคัญทั้ง แก่ปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ไม่ใช่เน้นดังอยู่ข้างเดียว

ลักษณะที่ ๑๓

ให้ตื่นตัวอยู่ด้วยความไม่ประมาท

ลักษณะที่ ๑๓ ธรรมที่ให้ชีวิตชีวาแก่การปฏิบัติทั้งหมด ถือเป็นตัวกระตุ้นให้มีการปฏิบัติตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ก็คือ อัปมาทธรรม หรือ*ความไม่ประมาท*

อัปมาทธรรมนี้ พระพุทธเจ้าทรงเน้นย้ำไว้มาก ถึงกับตรัสเป็นปัจฉิมวาจา คือพระดำรัสสุดท้ายก่อนจะปรินิพพาน ซึ่งถ้าพูดเป็นภาษาชาวบ้านก็เรียกว่า*คำสั่งเสีย*

คำสั่งเสียของพระพุทธเจ้าแก่พุทธศาสนิกชนคืออะไร คือความไม่ประมาท พระองค์ตรัสว่า *วธฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ* สังขารทั้งหลาย มีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม

หลักธรรมในคัมภีร์ทั้งหมด ถ้าไม่มีใครนำเอามาใช้ประโยชน์ ก็เหมือนกับหลับหรือนอนตายอยู่ ธรรมเหล่านั้น จะมีประโยชน์เกิดมีชีวิตชีวาขึ้นได้ ก็เพราะมีอัปมาทธรรม เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสอัปมาทธรรมเป็นธรรมที่ครอบคลุมธรรมอื่นๆ ดูจรรยงเท่าช้าง และตรัสเป็นปัจฉิมวาจาด้วย

พระพุทธศาสนาสอนให้เราเป็นคนไม่ประมาท ไม่ผัดเพี้ยน ไม่ละเลย ไม่นิ่งเฉย ไม่เฉื่อยชา แต่ให้มีความกระตือรือร้นเร่งรัดตน ในการบำเพ็ญกิจหน้าที่ และโดยเฉพาะคือให้มีสติระลึกรู้ตื่นตัว เท่าทัน แล้วรีบหลีกเลี่ยงป้องกันกำจัดแก้ไขเหตุแห่งความเสื่อม และ เร่งส่งเสริมสร้างสรรค์เหตุแห่งความเจริญงอกงาม

อันนี้ก็เป็นลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งที่จะต้องเน้นต้องย้ำไว้

ลักษณะที่ ๑๔

เห็นทุกข์ แต่เป็นสุข

หรือ ทุกข์เพื่อเห็น แต่สุขเพื่อเป็น

ลักษณะที่ ๑๔ พระพุทธศาสนาสอนให้มองเห็นความทุกข์ แต่ให้ปฏิบัติด้วยความสุข

หลักการของพระพุทธศาสนานั้น ชัดเจนว่าท่านมุ่งสอนให้รู้จักโลกและชีวิตตามความเป็นจริงว่า เกิดจากองค์ประกอบต่างๆ ซึ่งล้วนแต่ *ไม่เที่ยง* คือไม่คงที่ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปๆ สืบเนื่องไปเรื่อยๆ *คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้* คือ ถูกปัจจัยต่างๆ ที่ขัดแย้งบีบคั้นให้แปรปรวนไปตลอดเวลา และ*ไม่ใช่ตัวตน* คือเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยไม่มีตัวตนที่เป็นเจ้าของ หรือผู้ที่จะบงการให้เป็นไปตามความปรารถนา

เรียกตามแบบว่าเป็น*อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา* ซึ่งรู้จักกันดีในชื่อรวมว่า*ไตรลักษณ์*

คำเด่นที่สะดุดความรู้สึกของคนจำนวนมาก คือคำว่า *ทุกขัง* ซึ่งแปลง่ายๆ ว่าเป็นทุกข์

คำว่า “ทุกข์” นี้ นอกจากเป็นหลักหนึ่งใน*ไตรลักษณ์*นี้แล้ว ยังปรากฏในหลักธรรมที่สำคัญยิ่ง ซึ่งเป็นหัวใจหรือหลักการใหญ่ของพระพุทธศาสนา คือเป็นข้อแรกใน *อริยสัจจ ๔*

หลายคนมองเห็นหลักธรรมเหล่านี้แล้ว ไม่ได้ศึกษาให้ลึกซึ้งลงไป ก็เกิดความรู้สึกว่า พระพุทธศาสนาในโลกนี้แย่มาก เห็นโลกและชีวิตเป็นทุกข์

แต่เมื่อมองดูหลักการปฏิบัติในพระพุทธศาสนา กลับมองเห็นแต่การดำเนินก้าวหน้าไปด้วยความสุข สู่จุดหมายที่เป็นบรมสุข

ตั้งต้นแต่หลักทั่วไปของการปฏิบัติ พระพุทธศาสนาก็ถือว่าความสุขสามารถเข้าถึงได้ด้วยความสุข คือคนสามารถบรรลุถึงความสุขด้วยวิธีปฏิบัติที่เป็นสุข อันต่างจากลัทธิศาสนาบางพวกที่ถือว่า ความสุขจะบรรลุถึงได้ด้วยความทุกข์

เครื่องทดสอบความถูกต้องอย่างหนึ่ง ของการปฏิบัติธรรมก็คือ การได้ความสุขที่เกิดขึ้นในระหว่างการปฏิบัตินั้น

ไม่เฉพาะในฌานต่างๆ เท่านั้น ที่มีความสุขเป็นองค์ประกอบสำคัญ ในการปฏิบัติทั่วไป ตัวตัดสินความถูกต้องก็มีความสุขเป็นองค์ธรรมสำคัญ ที่จะต้องเกิดขึ้นด้วย

กล่าวคือ ในกระบวนการปฏิบัติที่ถูกต้อง ได้ผลก้าวหน้าไปสู่จุดหมายนั้น ท่านจะกล่าวอยู่เสมอถึงองค์ธรรมต่างๆ ที่จะเกิดตามกันมาเป็นชุด ได้แก่ เกิดความชุ่มชื้นเบิกบาน (ปราโมทย์) แล้วก็เอิบอímใจ (ปีติ) จากนั้นกายใจก็ผ่อนคลาย (ปัสสัทธิ) ความสุขก็เกิดตามมา (สุข) แล้วจิตก็ตั้งมั่นเป็นหนึ่งเดียว (สมาธิ) ต่อแต่นั้นก็สามารถเกิดญาณทัสนะ ตลอดไปจนถึงวิมุตติ คือความหลุดพ้นในที่สุด

พระเจ้าปเสนทิโกศลเคยกราบทูลพระเจ้า แสดงความ เลื่อมใสในพระรัตนตรัยว่า พระองค์เสด็จไปในที่ต่างๆ เห็นนักบวช บางพวกชूपผอม เศร้าหมอง มีผิวพรรณไม่ผ่องใส ผอมเหลือง ตาม ตัวสะพรั่งด้วยเส้นเอ็น ไม่ชวนตาให้อยากมอง แต่พระภิกษุทั้งหลายในพระพุทธศาสนานี้ สดชื่น ร่าเริง มีใจเบิกบาน มี อากัปกริยาน่ายินดี มีอินทรีย์เอิบอิม ไม่วุ่นวาย มีลักษณะของ ความสงบจิตมั่นใจ

ข้อความสองตอนข้างต้นดูคล้ายขัดกัน เป็นทำนองว่า ทฤษฎีว่าทุกข์ แต่ปฏิบัติเป็นสุข แต่ความจริงไม่ขัดกันเลย หาก สอดคล้องกันดี และเสริมกันด้วยซ้ำ

พูดตามหลัก อริยสัจจ์ว่า มองอริยสัจจ์ ข้อ ๑ เห็นทุกข์ ทำ ตามอริยสัจจ์ ข้อ ๔ เป็นสุข

พระพุทธศาสนามีไช้มองโลกและชีวิตในแง่ร้าย แต่มอง โลกและชีวิตตามความเป็นจริง เมื่อความทุกข์มีอยู่จริง พระพุทธ ศาสนาก็สอนให้เผชิญหน้าความทุกข์นั้น ไม่เลี่ยงหนี แต่ให้มองดู ทุกข์นั้นด้วยความรู้เท่าทัน และด้วยความรู้เท่าทันความทุกข์นั้น เอง จึงทำให้มีจิตใจปลอดโปร่งเป็นอิสระด้วยปัญญา ไม่ถูกทุกข์ บีบคั้น

เข้าทำนองว่า “รู้ว่าชีวิตเป็นทุกข์ แต่มีชีวิตเป็นสุข” หรือถ้า จะพูดให้ถูกต้องกว่านั้น ก็ว่า “รู้เท่าทันความทุกข์ จึงมีความสุขที่ สมบูรณ์”

ลักษณะที่ ๑๕

มุ่งประโยชน์สุขเพื่อมวลชน

ลักษณะที่ ๑๕ ประการสุดท้าย ลักษณะของพระพุทธศาสนาที่จะขอก้าวในที่นี้ก็คือ เป็นศาสนาที่เน้น พหุชนหิตายะ พหุชนสุขายะ คือ ความมุ่งหมายเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน

พระพุทธเจ้าตรัสหลักนี้เป็นประจำ เมื่อเริ่มประกาศพระศาสนา พระองค์ทรงส่งพระสาวกออกประกาศพระศาสนาด้วยคำว่า จรต ภิกขเว จาริกิ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงจาริกไป เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่พหุชน เพื่อความสุขแก่พหุชน เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก

ต่อมาหลังจากนั้นก็ตรัสหลักกรรมมากมายโดยเน้นหลักการข้อนี้ แม้แต่ในการแนะนำให้ทำสังคายนาก็ย้ำว่า เพื่อจะให้พรหมจรรย์ คือพระศาสนานี้ ดำรงอยู่มั่นคงยั่งยืน เพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขแก่พหุชน คือชนจำนวนมาก ที่เราเรียกกันเดี๋ยวนี้ว่ามวลชนนั่นเอง

ในทางตรงข้าม พระเถระที่มีมิชฌาปฏิฐิก็เข้าไปเพื่อไม่ใช่ประโยชน์ ไม่ใช่ความสุข เพื่อความทุกข์แก่ชนจำนวนมาก ส่วนพระเถระที่มีสัมมาปฏิฐิ ก็เข้าไปเพื่อประโยชน์สุขแก่พหุชน อะไรทำนองนี้

หลักธรรมต่างๆ อย่างนี้ตรัสไว้มากมาย ในที่นี้เพียงยกมาเป็นตัวอย่าง แสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาเน้นย้ำมากในเรื่อง การปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน

สรุป

ได้ยกเอาหลักธรรมต่างๆ มาแสดงให้เห็นลักษณะสำคัญของพระพุทธศาสนา ในที่นี้ ๑๕ ลักษณะ ที่จริงยังมีมากกว่านี้ แต่เพียงเท่านี้ก็เลยเวลาไปมากแล้ว ข้อที่จะขอกล่าวเน้นในตอนสุดท้ายก็คือ

ลักษณะต่างๆ ที่กล่าวมานี้ เราถือกันว่าเป็นลักษณะที่ดี แต่ข้อสำคัญ ชาวพุทธอย่ามัวเมาว่า เรามีพระพุทธศาสนาซึ่งมีลักษณะที่ดี เสร็จแล้ว เพราะมัวเมาว่าพระพุทธศาสนามีลักษณะดี ก็เลยได้แต่ชื่นชม แล้วไม่นำเอามาประพฤติปฏิบัติ

เมื่อไม่เอามาประพฤติปฏิบัติ ก็ไม่เป็นประโยชน์อะไร ได้แต่ชื่นชมหลงมัวเมาไปอย่างนั้นเอง ว่าศาสนาของเราดีอย่างนี้ มีลักษณะที่ดีอย่างนั้น ก็ไม่เกิดประโยชน์แก่ชีวิตที่แท้จริง

เพราะฉะนั้น จะต้องนำเอามาประพฤติปฏิบัติ และข้อสำคัญก็คือการปฏิบัติให้ครบทุกแง่มุม เพราะการปฏิบัติที่คลาดเคลื่อนผิดเพี้ยนไปนั้น สาเหตุอย่างหนึ่งก็เกิดจากการประพฤติปฏิบัติไม่ครบถ้วน

ไม่ครบถ้วนอย่างไร ขอให้ดูหลักอนิจจังเป็นตัวอย่าง

หลักอนิจจังนี้ เป็นตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนภาพการปฏิบัติธรรมของชาวพุทธไทย ว่าเข้าใจอนิจจัง คือความไม่เที่ยงนั้นแค่ไหนอย่างไร

ชาวพุทธเวลามีเหตุพลัดพราก แม้แต่ของพลัดตกจากมือ ก็ จะอุทานว่า “อนิจจัง ไม่เที่ยง” แล้วเราก็รู้เท่าทันธรรมดาว่า เออ สังขารทั้งหลายมีการเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เป็นสิ่งไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วก็ยอมดับไปเป็นธรรมดา แล้วเราก็ปลงใจได้ ปลงตก ก็ มีความสุข สบายใจ ไม่มีมีความโศกเศร้า เข้าลักษณะคำบาลีที่พระ ท่านเอามาพิจารณาผ้าบังสุกุลว่า

“อนิจจา วต สงฺขารธา อุปปาทวยธมฺมิโน
 อุปปชฺชชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ เตสํ วุปฺสโม สุขิ”

บอกว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นแล้ว เสื่อมสลายไป เป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วยอมดับไป ความสงบวาง แห่งสังขารทั้งหลายเหล่านั้น เป็นสุข

ปลงอย่างนี้แล้ว เราก็สบายใจ ชาวพุทธเรา โดยเฉพาะในเมืองไทยนี้ มีชื่อเสียงว่าได้ประโยชน์จากหลักอนิจจังนี้มาก ทำให้ เป็นคนมีจิตใจสบาย ไม่ค่อยมีความทุกข์

แต่พร้อมกันนั้น มีหลักหนึ่งที่เราไม่ค่อยปฏิบัติ ก็คือ โอวาท ที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนว่า

วณฺณมา สงฺขารธา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ

“สังฆารทั้งหลายมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม”

ความหมายของอนิจจังในแง่หลังนี้ไม่ค่อยใช้กันเลย คือใช้แต่ตอนปลงตกให้สบายใจ แต่ตอนที่พระพุทธเจ้าเตือนไม่เอามาใช้ทั้งๆ ที่เป็นปัจฉิมวาจาซึ่งสำคัญอย่างยิ่ง นี่แหละคือหลักความไม่ประมาท

พระพุทธเจ้าตรัสสอนนิจจังไม่เที่ยงนั้น โยงกับหลักความไม่ประมาท ให้เราไม่ประมาท ไม่ใช่มีวแต่นั่งนอนสบาย เพราะฉะนั้นถ้ามีเขาแต่ วุบสโม สุขิ แล้ว สบายอย่างเดียว นอนแอ้งแม้ง ก็เรียกว่า ปฏิบัติธรรมไม่ครบถ้วน

พวกเราในเมืองไทยนี้ อาตมภาพสังเกตว่าใช้ อนิจจัง ตามหลัก วุบสโม สุขิ นี้มาก คือเอามาใช้ปลงให้มีความสุขสบายใจ แต่ในแง่ อุปมาเทน สมุปาเทถ คืออนิจจังที่จะให้ไม่ประมาทนั้น ไม่ค่อยใช้เลย

ตกลงว่า จะต้องใช้ให้ครบ ถ้าปฏิบัติตามหลักอนิจจัง ต้องได้ทั้ง วุบสโม สุขิ มีความสุขใจด้วย แล้วต้อง อุปมาเทน สมุปาเทถ ทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมด้วย ต้องเร่งรัดกระตือรือร้น ในการบำเพ็ญกิจหน้าที่ของตนเองเป็นต้น

แล้วลักษณะของพระพุทธศาสนาที่อาตมภาพกล่าวมาก็จะเกิดประโยชน์ มีชีวิตชีวาขึ้นมาอย่างแท้จริง ด้วยหลักความไม่ประมาท ที่เป็นปัจฉิมวาจาของพระพุทธเจ้านั่นเอง

อาตมภาพได้กล่าวมาในเรื่อง ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา ก็นับว่าเกินเวลาไปแล้ว ขออนุโมทนาท่านสาธุชนทุกท่านที่มีความสนใจใฝ่ธรรม

ขอกุศลเจตนาของท่านทั้งหลายที่มีความตั้งใจดี เริ่มแต่มี ศรัทธาในพระธรรมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านี้ จงเป็น ปัจจัยนำท่านไปสู่ความเข้าใจในหลักธรรมวินัย คือคำสั่งสอนของ พระพุทธเจ้า เพื่อนำมาใช้ปฏิบัติให้ถูกต้องต่อไป

ขออาราธนาคุณพระศรีรัตนตรัย เป็นเครื่องอวยชัยให้พร แก่ท่านทั้งหลาย ขออำนาจคุณพระรัตนตรัยนั้น แลกุศลเจตนา อันเป็นบุญกุศลในจิตของท่าน จงเป็นปัจจัยอันมีกำลังอภิบาล รักษาให้ทุกท่านพร้อมด้วยจตุรพิธพรชัย มีกำลังกาย กำลังใจ กำลังสติปัญญา ในการที่จะเล่าเรียนธรรม ปฏิบัติธรรม และในการ ที่จะแนะนำสั่งสอนซึ่งกันและกัน ให้เข้าถึงคำสั่งสอนของพระสัมมา สัมพุทธเจ้า เพื่อให้ความร่มเย็นเป็นสุขแผ่กระจายไปในสังคม และ ให้ทุกคนได้รับประโยชน์ มีความมกงามในพระธรรมคำสั่งสอน ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยทั่วกัน ตลอดกาลนาน เทอญ